ประวัติ แล ความจำสังเขป

ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม

ห้องขจร
อ
370.9
ด495ป1

REFERENCE BOOK
To Be Used in The Library Only

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

24 0 370.9 014958
5/2

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ประวัติแลความจำสังเขป

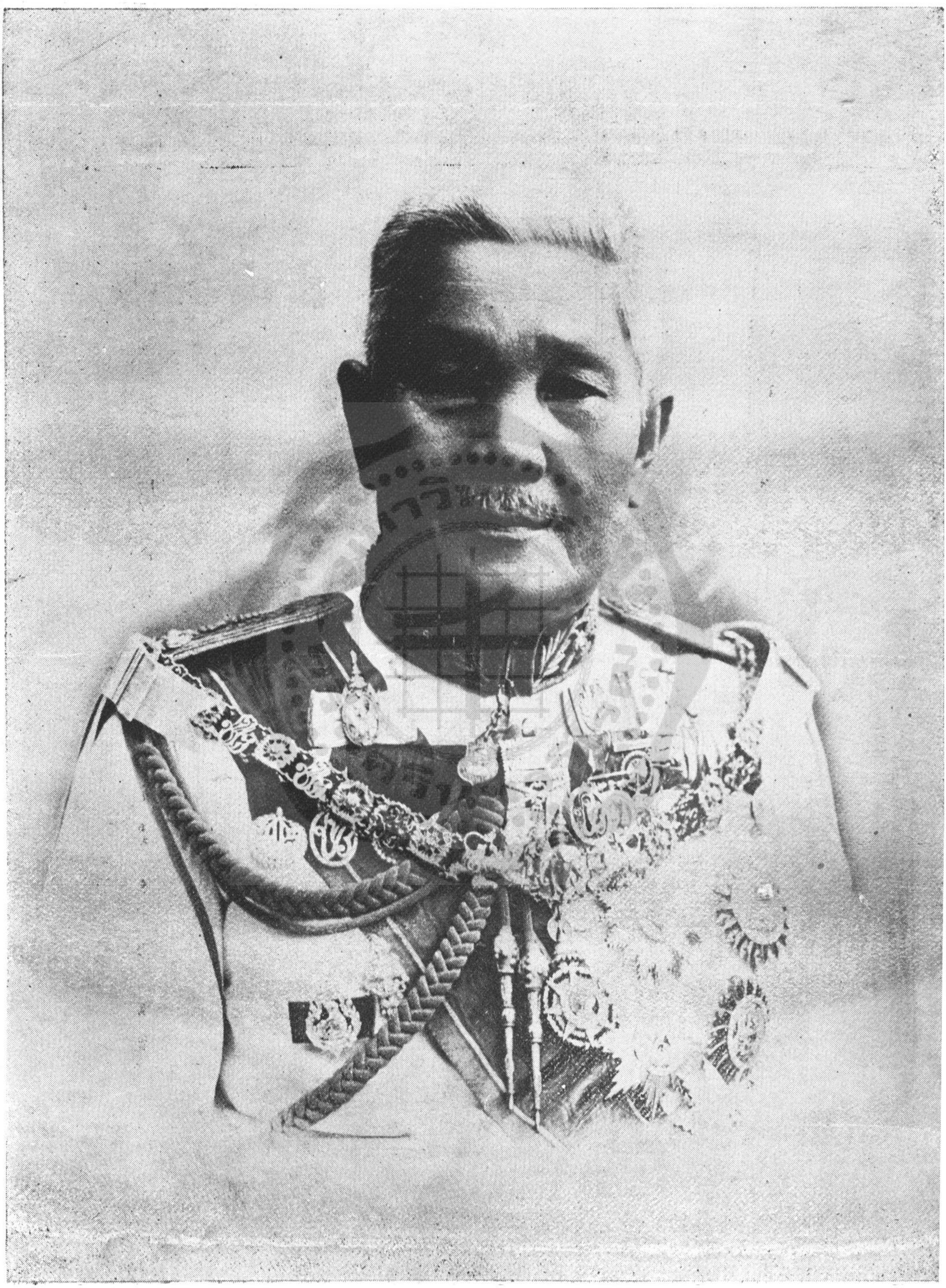
ของ

นายพลโท และมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา สุรศักดิ์มนตรี

(เจิม แสง-ชูโต)

ห้องหนังสือ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์เฮงหลี เชิงสพานดำ

คำนำ

ประวัติ และความจำ พอ สังเขป ของข้าพเจ้านี้ ได้ พิมพ์ แจก แก่ ท่าน ทั้งหลาย บรรดาญาติ และกัลยาณมิตร์ ที่ มา ช่วย ใน งาร ทำบุญ อายุ ครบ ๗๒ ปี ครบ ๖ รอบ เต็ม บริบูรณ์ ไว้เปน ที่ รฤก เมื่อ วันที่ ๒๘ มีนาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๖ ครั้ง หนึ่ง แต่หนังสือนี้ หมด ครั้ง ถง จึงได้ ตรวจ แก้ ไข ข้อ ความ ที่ ขาด ตก บกพร่อง และเพิ่ม เติม พิมพ์ ขึ้น อีก เปน ครั้ง ที่ ๒ ความ ปราถนา เพื่อ ทูล เกล้า ฯ ถวาย, ถวาย, และ ให้ ไว้เปนที่ทรงรฤกและรฤกในคราวทำบุญอายุครบ ๗๔ ปีบริบูรณ์ ณวัน อาทิตย์ ขึน ๑๕ ค่ำ ปี ฉลู ตรงกับ วันที่ ๒๘ มีนาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ และขอได้ ทรง รับ พร และพร ๔ บระการ อายุ, วรรณะ, สุขะ, พละ คุณ สาร สมบัติศุภศิริสวัสดิ์ พิพัฒน์มงคล อดุลยผล ชั่วกาลนาน ฯ

เจ้าพระยา สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

(สำเนาพระราชหัตถ์เลขา)

พระราชทานนามสกุล

วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (เจิม)

ด้วย นามสกุลที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ ฯ และพระยาสุรเสนา ขอให้ฉันตั้งให้นั้น ฉันได้ไตร่ตรองดูแล้ว เห็นว่าพวกที่สืบสายโลหิตจากเจ้าคุณชูโตนั้น ก็มีอยู่ด้วยกันหลายคน สมควรอยู่ที่จะตั้งขึ้นเปนสกุล ๓ ต่างหาก จากนามสกุลบุนนาคได้ แลมานึกว่าในสกุลที่แยกมานั้น ก็มีพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) ผู้หนึ่งซึ่งนับว่าเปนผู้ที่ได้รับราชการแผ่นดินในตำแหน่งน่าที่สำคัญ เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยในทูลกระหม่อมของฉันเปนอย่างยิ่ง ทั้งบุตร์พระยาสุรศักดิ์ ฯ นั้น ก็ได้รับราชการในตำแหน่งน่าที่สำคัญมาทุกคน เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยทูลกระหม่อม แลเปนที่ไว้วางใจแห่งตัวฉันเอง ก็ดูเปนการสมควรอยู่ที่จะให้นามสกุลแห่งพระยาสุรศักดิ์ ฯ (แสง) นั้นมีอยู่เปนส่วนหนึ่งแห่งนามสกุล เพื่อจะได้เปนเครื่องเตือนใจให้บรรดาบุตร์หลานตั้งใจรักษาเกียรติยศแห่งสกุลไว้ให้เสมออย่างเดิม.

เพราะฉนั้น ฉันขอให้นามสกุลของ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ว่า แสง_ชูโต เขียนเปนอักษรโรมันว่า *Saeng-Xuto*

ขอให้สกุล แสง—ชูโต มีความรุ่งเรืองแลมั่นคงอยู่ในสยามนี้ชั่ว กัลปาวสาร

(พระบรมนามาภิธัย) วชิราวุธ ป.ร.

ประวัติย่อและความจำโดยสังเขป
ของนายพลโท และ มหาอำมาตย์เอก
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (เจิม แสง—ชูโต)

นายพลโท และ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (เจิม แสง_ชูโต) ได้อุปบัติเมื่อณวันอาทิตย์ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๕ ปีชวด จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๑๕ ตรงกับวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๕ เวลา ๑ ยามกับ ๘ บาท ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง_ชูโต) ได้มีตำหนิปานดำที่น่าอกประดุจรอยเจิมด้วยเขม่าไฟเท่านิ้วมือยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติจึงได้ขนานนามให้เรียกว่า "เจิม" ตามเหตุนิมิตร์ที่เปนปานดำเหมือนรอยเจิมนั้น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (เจิม แสง_ชูโต) เปนบุตร์ชายที่ ๓ นับตามลำดับบุตร์เปนบุตร์ที่ ๔ ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (แสง แสง_ชูโต) ฯ เปนบุตร์ชายที่ ๒ ของพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ สวัสดิ์_ชูโต) กับคุณเปี่ยม บุญนาค พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ สวัสดิ์_ชูโต) เปนบุตร์ชายที่ ๔ ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต คุณม่วง ชูโต เปนบุตร์เจ้าคุณพระอัยกาชูโต ฯ เปนบุตร์ชายที่ ๓ ของ

สมเด็จพระยัยกีสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนารี และคุณเบี้ยม บุญนาค มารดา พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง_ชูโต) เปนบุตรีคนใหญ่ของ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ (ดิษฐ์ บุนนาค) ๆ เปนบุตร เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (หม่อมบุนนาค บุนนาค) กับเจ้าคุณพระ สัมพันธวงษ์เธอ พระอัยยิกีโต (เจ้าคุณ นวล) ส่วนคุณเดิม บุนนาค มารดา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง_ชูโต) เปนบุตรีคน ใหญ่ของ พระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) กับท่านเอี่ยม (ต่าง วงษ์) พระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) เปนบุตรชาย คนใหญ่ของ สมเด็จเจ้า พระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัด บุนนาค) กับท่านผู้หญิงน้อย ชูโต สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัด บุนนาค) เปนบุตรเจ้า พระยาอรรคมหาเสนา (หม่อมบุนนาค บุนนาค) กับเจ้าคุณพระสัม พันธวงษ์เธอ พระอัยยิกีโต (เจ้าคุณนวล) ท่านผู้หญิงน้อย ชูโต เปนบุตรีคนใหญ่รอง พระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต เพราะฉนั้นจึงสรุปรวมความว่า สืบสายเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ (เจิม แสง_ชูโต) เนื่องมาแต่ตระกูล บุนนาค และตระกูล ชูโต ร่วมกัน เปนอันนับเนื่องอยู่ในราชินิกูลแห่งสมเด็จพระอัมรินทรา มาตย์ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย (พระรามาธิบดีที่ ๒) โดยนับเนื่องด้วย เจ้าคุณพระสัมพันธวงษ์เธอ พระอัยยิกีโต (เจ้าคุณนวล) เปนพระ ชนิษฐนารถ ของสมเด็จพระอัมรินทรามาตย์แต่เจ้าคุณอัยกาชูโตนั้น

ครั้นต่อมาอายุได้ ๑๔ ปี พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง_ชูโต) ผู้บิดาจึงได้นำเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๔ เป็นมหาดเล็กวิเศษอยู่เวรฤทธิ์ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีที่ ๑ สามตำลึง ปีที่ ๒ ห้าตำลึง ปีที่ ๓ เจ็ดตำลึง ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมาได้ ๓ ปี ถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ข้าพเจ้าอายุได้ ๑๗ ปี ครั้นอายุ ๑๗ ปี ถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในรัชกาลที่ ๕ เพื่อเป็นตัวอย่างครั้งแรกแก่ผู้ที่จะสมัครเข้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณ แลได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศัลยุทธ์สรกรรนายกำปั่นที่ ๖ (ผู้บังคับกองร้อยที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์) ตำแหน่งยศเป็นเอ็นไซน์ (นายร้อยตรี) ถือศักดินา ๖๐๐ รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๑๐ ตำลึง. ปีมะเมียโทศก จ.ศ. ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ประพาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ซึ่งเป็นครั้งแรกเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตร์) เสด็จกลับกรุงเทพฯ แล้วได้เป็นอุปทูตคุมสิ่งของคือตราแลช้างทองหลองอกไปพระราชทานเจ้าเมืองสิงคโปร์และเจ้าเมืองปัตเตเวียประเทศชะวาพร้อมด้วย พระยาสมุทโบรานุรักษ์ (เนตร์) ซึ่งเป็นราชทูต, ปีมะแมตรีศก จ.ศ. ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง, ประพาศอินเดีย ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนราชทินนามบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศัลยุทธ์วิธีกรรม, ในเดือน ๙ ปีระกาเบญจศก จ.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้รับ

พระราชทานตรามงกุฎสยามวิจิตราภรณ์ ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นจมื่นสรามัยสฤษดิการ เล็บเตอร์แนนท์ (นายร้อยโท) ในกำปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ถือศักดินา ๘๐๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๒ ตำลึง แล้วเลื่อนยศทหารเป็นกัปตัน (นายร้อยเอก) ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๖๐ บาท, ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นราชองค์รักษ์และรับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท, อายุ ๒๕ ปีอุปสมบทเป็นนาคหลวงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทำขวัญนาคในพระที่นั่งอัมรินทร์ ฯ ได้รับเสลี่ยงงาและโปรยเงินเป็นทาน ๕ ตำลึงเป็นเกียรติยศ ครั้นตาอุปสมบทแล้วไปรับราชการเป็นนายช่างสร้างทำเครื่องประดับพระที่นั่งบางปอิน และโปรดเกล้า ฯ ให้ช่วยนายอาลบาร์สเตอร์ จัดการแสดงพิพิธภัณฑ์สถาน (มิวเซียม) ในพระบรมมหาราชวัง (คือศาลาสหัยสมาคม), ปีฉลูนพศก จ.ศ. ๑๒๓๙ พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการแทนพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ บังคับการทหารมหาดเล็ก ไปทำแผนที่และขุดค้นหาหลักฐานและวัตถุโบราณที่เมืองลพบุรี.

ปีขานสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอุปทูตไปราชการพิเศษณกรุงลอนดอนกับพระยาภาสาธุวงษ์ราชทูตด้วยเรื่องนายสำอางปรีชา ประพฤติการณ์อุกฉกรรจ์, เช่นการฆ่าฟันกรรม ฯ ลฯ เป็นต้น นายน้อกกงสุลอังกฤษซึ่งเป็นพ่อตานายสำอาง มาอาลวาทเรียกเรือรบจะมาบอมบาร์ดกรุงเทพ ฯ

เพื่อจะให้ปล่อย นาย สำอาง จึงต้องไปเป็นความณกรุงอังกฤษ, กับไปถวายพระราชสาส์นเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระเจ้าราชาธิราชวิลเลี่ยมณเมืองเยอร์มนี ได้รับประทานเลี้ยง แลได้ตราเครื่องอิศริยาภรณ์ของเยอร์มนี แลไปดูกิจการทหารบกทหารเรือ แลเครื่องทำอาวุธยุทธภัณฑ์เครื่องกระสุนดินปืนเป็นพิเศษ แล้วมาฝังศพปรินซ์อิมบีเรียลซึ่งพวกซูลูฆ่าตาย จนกระทั่งสำเร็จราชการแล้วก็กลับมากรุงเทพฯ รัฐบาลสยามได้นำตัวนายสำอางไปประหารชีวิตร์ยังปราจิณบุรี, ได้รับตราโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กเวรชวาถือศักดินา ๓๐๐๐, เมื่อวันพุฒชั้น ๗ ค่ำเดือนอ้ายปีเถาะเอกศก จ.ศ. ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) กับพระราชทานตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓มัณฑนาภรณ์ ปีมะโรงโทศก จ.ศ. ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๒๓) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปนกงษีศิลาแลออกไปรับราชการกรมทหารน่าได้ตั้งกฎข้อบังคับสำหรับทหารน่า, แลทำแซงก์ชั่นของพระบรมราชานุญาตซ่อมแซมโรงทหาร, และตั้งโรงครัวเลี้ยงทหารเกลี้ยกล่อมทหารสมัค, จัดการแต่งพระที่นั่งจักกรีแลพระตำหนักต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับพระราชทานเครื่องแขวนนาฬิกามีพระบรมรูปและเธอมอมิเตอร์ (เครื่องวัดร้อนหนาว) บารอมิเตอร์ (เครื่องวัดสูงต่ำ) แลเข็มทิศวัดแผนที่กับนาฬิกาพก หลังตลับนาฬิกามีพระบรมนามาภิไธย์ย่อ จ.ป.ร. ดงยามีลูกดั้นเนรกันดี, แลเปนนายด้านกงษีจ่ายเงินในการซ่อมแซมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, เปนผู้บังคับการทหารน่า, กับจัดกอง

ทหารให้รักษาตามท้องที่ในพระนคร, ตั้งศาลโบริสภามีตุลาการชำระสิทธิขาด, กับถวายน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ, และจัดการให้ทหารขึ้นไปรักษาการบนบรมบรรพต (ภูเขาทอง) จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยขึ้นที่พระราชวังสราญรมย์, กับเป็นผู้รับผิดชอบจัดการรักษาพิพิธภัณฑ์ (เนชันแนลเอ็กซิบิเชน) ในคราวครบรอบสัตวรรษ (๑๐๐ ปี) ได้รับพระราชทานเหรียญทอง, เงิน, ทองแดง, เป็นของแจกในการซ่อมแซมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่งานพิพิธภัณฑ์, ไว้เป็นที่ระฤกทั้ง ๒ งาน, กับเป็นผู้บังคับการกองทหารดับเพลิง, จัดตั้งกรมเด็กชา, และจัดการซ่อมถนนหลวงใช้เครื่องจักร์บดหินถนนเช่นกรมนครายทรทำอยู่เดี๋ยวนี้ กับสร้างวังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระองค์ก่อน) และวังกรมพระสวัสดิ์ฯ (ยังไม่ดำรงค์พระยศเป็นต่างกรม) ที่สระปะทุมวันด้วย จัดการซื้อม้า ๓๕๐ ม้าสำหรับทหารม้าน่า, ได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นที่พระราชวังสวนอนันต์, ปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณเมื่อปีมะแมจัตวาศก จ. ศ. ๑๒๔๔ (พ. ศ. ๒๔๒๕) ชำระความสำเร็จเรียบร้อยได้ในเวลา ๓๐ วัน ได้รับพระราชทานตราช้างเผือกชั้นที่ ๓ (นิภาภรณ์ น, ช,), ไปตรวจตราเมืองสุพรรณแต่เมื่อข้าหลวงผู้กระทำผิด, เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแต่กหนีต้องติดตามตัวกลับมา แต่สักตราจักร์ที่แขนทหารน่าตามความสมัครโดยไม่ให้ผิดพระบรมราชโองการที่ห้ามสักท้องมือน่ามือ, ข้าพเจ้าได้สักเป็นคนที่ ๑, ได้รับพระราชทานเหรียญเงินในการตั้งโรงพยาบาลทหารที่เป็นอหิวาตกโรค, สร้างโรงทหารน่า (กระทรวงกระลาโหม)

ถูกหาว่าเปนขบถ ครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาศพระพุทธบาท
เกิดเหตุ สร้างโรงทหารน่าเสร็จแล้วยกทหารสมัคซึ่งเปนทหารน่า
ขึ้นอยู่บนโรงทหารสร้างใหม่นั้น กับให้ทหารซ้อมวิธีประลอง
ยุทธ์ถวายทอดพระเนตร์บอกวิธีผึกหัดทหารเปนภาษาไทย, เพราะ
เดิมบอกเปนภาษาอังกฤษ, ซ่อมคลองประเวศบุรีรมย์ จัดการไฟฟ้า,
เมื่อปีระกาสัปตศก จ. ศ. ๑๒๔๗ (พ. ศ. ๒๔๒๘) อายุได้ ๓๓ ปี ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปนแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ ให้พระเจ้า
น้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง)
เปนแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ ยกขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑ เพราะเดิมกองทัพ
ได้เคยยกขึ้นไปปราบฮ่อช้านานถึง ๑๓ ปีเศษหาสำเร็จไม่ จนกระทั่ง
พระยาราชวรานุกูล (เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเวกปุณยรัตพันธ์)
แม่ทัพน่าของเจ้าพระยาภูธราภัยถูกกระสุนปืนฮ่อที่น่าแข้งกระดูกแตกต้อง
เรียกกลับ, ขณะที่ยกกองทัพไปนั้นต้องขึ้นเขาลงห้วยได้รับความ
ลำบากมาก เพราะยังไม่เคยมีผู้ใดได้ขึ้นไปกระทั่งถึงที่สุดพระราช
อาณาเขตร์นี้เลย ได้ยกขึ้นไปรบ ๆ ที่ใดพวกฮ่อก็แพ้พ่ายไปสิ้น
เพราะกลัวถูกแตก (ตอบีโด—บก) ที่ข้าพเจ้าได้คิดทำขึ้น, ใน
ระหว่างนั้นเกิดความไข้ป่าทหารตายมากเหลือคนที่ไม่ป่วย ๓๑ คน ฮ่อ
แตฆ่าแจะยกมาล้อมค่ายที่ห้วยห้อม ข้าพเจ้าคิดอุบายให้ฮอแต
ฆ่าแจะแพ้ไปหมด จนฮ่อแตฆ่าแจะเข้ามายอมสวามิภักดิ์ทั้งสิ้น
กับจัดตั้งผู้รักษาเมืองต่าง ๆ แตจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้วยกทัพ
กลับกรุงเทพ ฯ ได้รับพระราชทานยศเปนนายพลตรี ผู้บัญชาการ

กรมยุทธภัณฑ์ ใน กรม ยุทธ นาธิการ แลบรรดาศักดิ์เปน พระยาสุรศักดิ์มนตรี จาง วาง มหาดเล็ก กับ ตรา ตระกูล พิเศษ ทศ จุลจอมเกล้า ฯ ท, จ, ว, ตรา ช้าง เผือก สยาม ชั้น ๒ จุลวราภรณ์ จ, ช, และ ทรง พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน บ้าน กับที่ตำบลแรนที่ ศาลาแดง พระราชทาน เงิน ๑๐๐ ชั่ง (๘๐๐๐ บาท) ให้ซื้อที่ดินที่ ศาลาแดง ต่อไป อีก ครั้น กลับ จาก ราชการ ทัพ แล้ว ทรง เห็น ว่า ที่ ทาง ไม่ พอ ครอบครัวจะอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน เงิน ๔๓๗ ชั่ง ให้ ทำ บ้าน ได้ เรียก นาย กาโดร์ นาย ช่าง ก่อ สร้าง อิตาเลียน มา ทำ ตาม แปลน ที่ ข้าพเจ้า เขียน ไว้

ภาค ๒ ต่อ มา ฮ่อ อีก พวก หนึ่ง คบ คิด กับ พวก ไทยใหญ่ มา ตี เมือง นคร หลวง พระบาง แตก เผา บ้าน เมือง ไหม้ หมด ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ ข้าพเจ้า เปน แม่ ทัพ ยก ขึ้นไป ปราบ ฮ่อ ครั้ง ที่ ๒ ราษฎร พา พระบาง ซึ่ง เปน พระ สำคัญ คู่ บ้าน เมือง ฯ นคร หลวง พระบาง ไป ซ่อน ไว้ ใน ถ้ำ เมื่อ กอง ทัพ ยก ไป ถึง เมือง นคร หลวง พระบาง ได้ จัด การ แห่ แหน พระบาง มา ประดิษฐาน ไว้ ที่ วัด ชุน ตาม เดิม แล กระทำ การ สมโภช, กับ จัด สร้าง บ้าน เมือง ฯ นคร หลวง พาะบาง ขึ้นใหม่, จัดการ เลิก ทาษ แลจัด ผล ประโยชน์ ให้ มี ภาษี ผัน ภาษี สุรา ใน เมือง นคร หลวง พระบาง ขึ้น และ เกณฑ์ คน พล เมือง ๓๐๐๐ คน มา หัด เปน ทหาร แล เปน ตำรวจ รักษา ท้อง ที่ ใน เมือง นคร หลวง พระบาง, กับ ตัด ถนน หน ทาง ใน เมือง นคร หลวง พระบาง ขึ้น เปน หลาย สาย, จัดการ เขตร์ แดน กับ ฝรั่งเศส ช่วย กัน ปราบ ปราม พวก ฮ่อ เรียบ ร้อย แล้ว ขณะ นั้น เจ้า นาย ใน เมือง นคร

หลวงพระบางได้มาหา ข้าพเจ้าขอยืมเงินเพื่อจัดสร้างบ้านเมืองขึ้นใหม่ แต่เงินในกองทัพหามีไม่ เงินสำหรับกองทัพมีเพียง ๕๐ ชั่งก็ได้ใช้จ่ายสำหรับการทัพไปแล้วเงินอันก็ไม่มี จึงได้เอาเงินเบี้ยเลี้ยงแต่เงินเดือนทหารทดรองให้ไปก่อนเปนเงิน ๕๐๐ ชั่งเศษ โดยหวังว่าเมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้วก็จะเบิกใช้ให้, เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางได้ทำใบยืมเงินประทับตราเปนหนังสือสำคัญให้ไว้ทุกๆ คน, กับพระยานนทบุรี (พระยาไกรโกษาทัดสิงห์เสน) ซึ่งเปนข้าหลวงเมื่อจะกลับลงมาได้เปนหนี้เขาอยู่ ๕๐ ชั่งได้มายืมเงินที่ข้าพเจ้าครั้นจะไม่ให้ก็กลัวจะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ จึงได้เอาเงินกองกลางของทหารใช้แทนให้ไปก่อน รวมกับเงินที่ได้ทดรองให้เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางไปแล้วนั้นเปนเงิน ๕๕๐ ชั่งเศษ หนี้สินเหล่านี้ข้าพเจ้าก็ต้องใช้แทนทั้งสิ้น ครั้นเมื่อยกกองทัพมาถึงกรุงเทพฯ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปนผู้บัญชาการทหารบก, และโปรดเกล้าฯ ให้ออกปราบปรามผู้ร้ายในหัวเมืองตวันออกตลอดพระราชอาณาเขตร์แลเปนข้าหลวงใหญ่ตั้งกองจับผู้ร้ายอยู่ที่เมืองชลบุรีและตำบลอ่างศิลา ครั้นจัดเรียบร้อยแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปนเสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการ (กระทรวงเกษตราธิการ), ในขณะที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์เปนเสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการอยู่นั้น ได้จัดการตั้งข้าหลวงเสนาให้มีเงินเดือนทุกนาย แต่ผลประโยชน์ที่เก็บค่านาเข้าเปนหลวงได้นั้นน้อย ครั้นทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาภาสกรวงษ์ ย้าย น่าที่ไป เปน เสนาบดี กระทรวง ธรรมการ (กระทรวง ศึกษาธิการ) แล ทรง พระ กรุณา โปรดเกล้า ฯ ให้ ข้าพเจ้า มา เปน เสนาบดี กระทรวง เกษตร์ พานิชการ ระหว่าง ที่ จะ เปลี่ยน ตำแหน่ง น่าที่ กัน นั้น ได้ ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ ประชุม เสนาบดี ปฤกษา เรื่อง ราว ที่ จะ จัด น่าที่ ใน กระทรวง ทั้ง ๒ นี้ ที่ ประชุม จึง ปฤกษา ตก ลง กัน ว่า การ ที่ จะจัด ถวาย ข้าหลวง เสนา ให้ มี เปน เงิน เดือน นั้น ควร เลิก เพราะ ผล ประโยชน์ ที่ เก็บ ได้ เข้า หลวง นั้น น้อย นัก เสนาบดี เห็น พร้อม กัน ว่า ควร จะ จัด การ ถอย หลัง เข้า คลอง ตาม แบบ เดิม คือ ข้าหลวง เสนา ให้ ได้ รับ เงิน ผล ประโยชน์ ร้อย ละ ๑๒ อย่าง แบบ เก่า ข้าพเจ้า จึง พูด ขึ้น ใน ที่ ประชุม ว่า เคย เป็น ทหาร มา ตั้ง แต่ หนุ่ม จน บัดนี้ ยัง หา เคย ทำ การ ใน น่าที่ พล เรือน ไม่ เกรง ว่า การ ที่ ไม่ เคย ทำ เมื่อ ทำ ไป ก็ จะ เสีย ราชการ, ที่ ประชุม เสนาบดี มี ความ เห็น ชอบ พร้อม กัน ว่า น่าที่ เสนาบดี กระทรวง เกษตร์ ฯ นี้ พระยา สุรศักดิ์มนตรี ฯ คง ทำ ได้ แน่ ข้าพเจ้า จึง คัด ค้าน ขึ้น อีก ว่า ใน การ ที่ ๆ ประชุม เสนาบดี กำหนด ว่า ให้ ข้าหลวง เสนา ได้ รับ เงิน ผล ประโยชน์ ร้อย ละ ๑๒ นั้น จะ เพียง พอ หรือ ประการ ใด ก็ หา ทราบ ไม่ พระเจ้า น้อง ยา เธอ กรมหมื่น สวัสดิ์ (พระเจ้า บรมวงษ์เธอ กรม พระ) จึง รับ สั่ง ว่า แต่ ก่อน มา เขา ก็ เคย ทำ กัน มา ได้ แล้ว เจ้าคุณ ก็ คง จะ ทำ ได้ เหมือน กัน เงิน ค่า สิบ ลด นี้ ต้อง เปน เหมา อยู่ กับ เสนาบดี กระทรวง เกษตร์ ฯ ถ้า จัด การ ไม่ ดี เงิน ค่า สิบ ลด ที่ กะ ให้ นี้ ไม่ เพียง พอ ก็ ให้ เสนาบดี เปน ผู้ ออก เงิน ใช้ ให้ พอ แก่ ราชการ ถ้า แม้ว่า จัด การ ดี เงิน

ค่าสิบลดเหลือ เงินที่เหลือนั้นก็ให้เป็นผลประโยชน์ของเสนาบดี
เพราะเป็นการรับเหมาไปแล้ว ที่ประชุมเสนาบดีก็พากันเห็นชอบ
ด้วยตามความเห็นของ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์ฯ (พระเจ้า
บรมวงษ์เธอ กรมพระ) นั้น ข้อความที่กล่าวมานี้แจ้งอยู่ในรายงาน
การประชุมเสนาบดีนั้นแล้ว

ครั้นต่อมา ข้าพเจ้าได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีฯ ได้ทำการต่อมาจนถึงได้กราบถวายบังคม
ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี ก็เพราะด้วยเหตุที่ได้รับความบีบคั้น
หลายอย่างหลายประการ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงเกษตรพานิชการ.

เมื่อข้าพเจ้าลาออกจากน่าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ แล้ว
เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในเวลานั้น เข้าใจว่าเงินค่า
นาของหลวงคงจะยังเกี่ยวข้องอยู่กับข้าพเจ้าแลข้าหลวงเดินเสนามาก
จึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งกรรมการพิเศษชำระเงิน
ค่าเสนาอย่างถ่องแท้ กรรมการได้ชำระสอบสวนเงินค่าเสนามาหลาย
ศกจึงแล้วเสร็จก็ปรากฏว่าหามีผู้หนึ่งผู้ใดได้ฉ้อพระราชทรัพย์ของ
หลวงไว้ไม่

อนึ่ง เงินสิบลดนั้น ขณะที่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ
อยู่ ได้กะแบ่งเงินค่าสิบลดเสนาคิดเฉลี่ยให้ข้าหลวงเสนา, กรม
การอำเภอ, กำนัน, ผู้ใหญ่บ้าน เป็นเมืองๆ ไปตามเมืองเอก,
โท, ตรี, จัตวา แก่ข้าหลวงและกรมการอำเภอ กำนัน, ผู้ใหญ่

บ้าน, บางคนได้ถึงแก่กรรมไปเสียก่อนที่จะได้รับเงินค่าสิบถดซึ่ง
ชักจากหลวงร้อยละ ๑๒ นั้นก็มี เพราะการชำระบาญชีกว่าจะเสร็จ
ตั้งหลายปีจึงไม่มีตัวรับเงินจำนวนนี้ควรตกเปนผลประโยชน์
ของเสนาบดีกระทรวงเกษตร์ฯ รวมทั้งเงินที่เหลือจากงบประมาณ
ที่ๆประชุมเสนาบดีได้กะไว้นั้นเปนเงินประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ บาท (แสน
บาท) ครั้นกระทรวงพระคลังฯ ทราบบาญชีรายการที่กรรมการได้
ตรวจตราเช่นนี้แล้ว ก็มีบาญชีนั้นเสียหาได้บอกความให้ข้าพเจ้า
ทราบไม่ว่าการตรวจตราได้ผลเปนอย่างไร, เพื่อที่จะชนทรายเข้าวัด
เพราะฉนั้นเงินผลประโยชน์ส่วนสิบถดที่ข้าพเจ้าควรจะได้ตามที่ประ
ชุมเสนาบดีได้ตกลงไว้นั้นก็หาได้รับไม่ เสนาบดีกระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติหาได้รักษาข้อความที่ได้ตกลงกันไว้ในที่ประชุมนั้นไม่,
ส่วนเงินที่ทดรองให้เจ้านายดาวเมืองนครหลวงพระบางยืมไปและทด
รองใช้ราชการต่างๆก็ยังคิดๆขัดๆเบิกหาได้ไม่ จึงต้องเอา
เงินของกระทรวงเกษตร์พานิชการจ่ายใช้หนี้ทดรองให้แก่ท่านไปก่อน.

ภาค ๓ ขณะที่เปนเสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการอยู่นั้นใน
ที่ประชุมเสนาบดีได้ปฤกษากันด้วยเรื่องที่จะให้ใช้อัตราเครื่องชั่ง,
ถัง, วัด, ตวง, เปนเมตริก (เมตริก) ข้าพเจ้าเห็นว่าที่ประชุมได้
ปฤกษาตกลงกันแล้วก็คิดจะจัดการให้สำเร็จผลเร็วขึ้น จึงได้สั่ง
เครื่องชั่ง, ถัง, วัด, ตวง, ไปยังต่างประเทศคิดเปนราคาเงิน
๓๐๐ชั่งเศษ ครั้นของที่สั่งเข้ามาถึงแล้วก็เบิกเงินหาได้ไม่ เพราะ
พระเจ้าน้องยเธอกรมหมื่นสว่สฯ (พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระ)

ทรง คัด ค้าน ใน ที่ ประชุม ว่า ไม่ มี อนุญาต (แซง ชั้น) แด พระบรม ราชานุญาต หา ยอม จ่าย เงิน รายนี้ให้ ไม่ ส่วน ของ ที่ สั่ง มา นั้น ก็ รับ เอาไว้ เปน ของ หลวง เสีย สิ้น แล ส่ง ของ นั้น ก็ ปรากฏ คง ใช้ ใน ราช การ ทั่ว ทุก มณฑล จน ทุก วันนี้ เช่น เครื่อง รอง น้ำฝน, และ โซ่ วัด แผนที่ เปน ต้น. เงิน รายนี้ ก็ ต้อง ตก เปน ภัพ อยู่ กับ ข้าพเจ้า จึง เปน หนี้ พระราช ทรัพ หลวง

อนึ่ง ร.ศ. ๑๑๒ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๕๕ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่ง เศษ ได้ เอา เรือ รบ มา ที่ ปาก น้ำเจ้าพระยา ว่า จะ บอม บาร์ด กรุง เทพ ฯ ที่ ประชุม เสน บดี จึง ได้ ปฤกษา หารือ กัน ข้าพเจ้า จึง กราบบังคมทูล พระกรุณาให้ เรียก ทหาร สมัค ที่ เคย รับ ทัพ ศึก ครบ กำหนด ๕ ปี ที่ ปลด ปล่อย ไป แล้วให้ กลับ เข้า มา ช่วย ป้อง กัน พระนคร ก็ ทรง พระกรุณา เห็น ชอบ ด้วย จึง ได้ เรียก ทหาร สมัค ได้ คน เข้า มา ยอม สมัค ๑๘๐๐ คน กระทรวง กระลาโหม ได้ จ่าย เบี้ย เลี้ยง ให้ ทหาร สมัค เหล่านั้น คน ละ ๘ อัฐ แต่ เงิน เดือน นั้น หา ได้ รับ พระราชทาน ไม่ ข้าพเจ้า ผู้ เปน หัว น่า จึง ต้อง จัด เข้า ปลา อาหาร เลี้ยง ดู พวก ทหาร สมัค เหล่านั้น ให้ ได้ รับ ความ สุข โดย บริบูรณ์ แต ทั้ง ต้อง คัด หา เครื่อง แต่ง กาย ให้ พวก นาย ทหาร เหล่านั้น อีก ด้วย สิ้น เงิน ไป ๓๐๐ ชั่ง เศษ เพราะ ทหาร สมัค ได้ รับ ราชการ ประจำ อยู่ ๘ เดือน ครั้น เสร็จ ราชการ แล้ว จึง ไป ขอ เบิก เงิน ที่ ได้ ทด รองไป นั้น กระทรวง กระลาโหม ก็ หา ยอม จ่าย เงิน ที่ ข้าพเจ้า ยืม เงิน กระทรวง เกษตร์ ฯ ทด รอง เลี้ยง ดู ทหาร ให้ ไม่ เงิน รายนี้ จึง ต้อง ตก ภัพ อยู่ แก่ ข้าพเจ้า เปน หนี้ หลวง เข้าไป อีก

เมื่อเมืองนครหลวงพระบางได้ตกเปนของฝรั่งเศษแล้ว เงินที่เจ้านายฝ่ายในเมืองนครหลวงพระบางยืมไปสร้างเมืองนั้นก็หาได้ใช้ให้ไม่ ยังคงมีอยู่แต่ใบสำคัญ ขณะที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ กรมหมื่นสวัสดิ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ) เปนราชทูตพิเศษไปพูดการเมือง ๆ นครหลวงพระบางยังกรุงปารีศ ข้าพเจ้าก็ได้ถวายใบสำคัญที่เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางทำให้ยึดไว้เปนหลักฐานนั้นให้ช่วยทรงจัดการพูดจาด้วย แต่หาสำเร็จผลไม่ เงินนั้นจึงเปนภัยอยู่แก่ข้าพเจ้าอีก รวมเงินที่เปนหนี้หลวง ๓ ราย ๑๑๕๐ ชั่งเศษ ครั้น ร.ศ. ๑๑๖ ปีระกาจุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาศประเทศยุโรป ข้าพเจ้ามีอายุได้ ๔๖ ปีเท่ากับบิดา จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากน่าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการ ออกมาทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่ที่ตำบลศรีมหาราชา และได้ขอพระบรมราชานุญาตทำป่าไม้จังหวัดชลบุรีและจังหวัดระยอง ก่อนน่าที่จะกราบถวายบังคมลาออกจากน่าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเปนหนี้พระราชทรัพย์หลวงอยู่มากมายตั้งพันชั่งเศษ อยากจะปลดเปลื้องหนี้สินข้าพระตัวให้บริสุทธิ์เสีย จึงได้ขอถวายบ้านศาลาแดงซึ่งมีที่ดิน ๒๔ ไร่ และตึกบ้านเรือนตึกใช่หนี้พระราชทรัพย์ซึ่งเปนหนี้อยู่นั้นให้หายกันไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้มีพระราชหัตถเลขา มีใจความว่า "เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ จะต้องสัญญาว่าต้องอยู่ในบ้านศาลาแดงนี้จนตลอดชีวิตร์ และการซ่อมแซมเปนของเจ้าพระยา

สุรศักดิ์มนตรี ฯ จึงจะยอมรับหักใช้หนี้ ข้าพเจ้าจึงยอมรับว่า
จะอยู่บ้านศาลาแดงนี้ตามพระราชประสงค์ เมื่อข้าพเจ้าออกไป
อยู่ที่ศรีมหาราชา จึงเห็นว่าเงินผลประโยชน์ที่ได้รับอยู่ไม่พอที่จะ
บำรุงบ้านศาลาแดงได้ จึงได้ทำหนังสือถวายพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ขอ
คืนบ้านศาลาแดงหักใช้หนี้หลวงเสียให้เป็นอันเด็ดขาดกันไป เสนาบดี
กระทรวงพระคลัง ฯ ได้มีลายพระหัตถ์ตอบ ความว่า "ได้รับบ้าน
ศาลาแดงหักใช้หนี้หลวงไว้แล้ว และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ ไม่มี
หนี้สินพระราชทรัพย์ของหลวงเกี่ยวข้องติดตัวอีกต่อไป" การที่
ข้าพเจ้าเป็นหนี้หลวงจนต้องเอาที่ดินและตึกบ้านเรือนที่ตำบลศาลา
แดงใช้หนี้นั้น ความจริงหนี้ซึ่งเป็นส่วนตัวก็ไม่มีมากมายกี่มากน้อย
นัก ผู้ที่ยังไม่ทราบความจริงคงเข้าใจกันว่าข้าพเจ้ามิใช่เงินสุรุ่ย
สุร่ายมากจนต้องเป็นหนี้ถึงกับนำที่ดินและบ้านศาลาแดงใช้หนี้
แทน แท้ที่จริงการเป็นหนี้หลวงนั้นก็เป็นเงินที่เกี่ยวข้องกับทาง
ราชการดังได้เล่าชี้แจงมาข้างต้นนั้นแล้ว ประการหนึ่งที่ดินและตึก
ตำบลศาลาแดงบ้านเรือนที่ตีราคาใช้หนี้หลวงโดยคิดเฉลี่ยทั้งหมด
เพียงตารางวาละ ๒๐ บาทเศษ ซึ่งเป็นราคาถูกกว่าที่ซื้อขายกัน
ในเวลานั้นกว่าครึ่ง ข้าพเจ้าจึงได้ขนเข้าของยกไปอาไศรยอยู่ที่
บ้านพระประมวญ ฯ ตำบลบางรักที่ซื้อไว้ต่อไป

ขณะที่ข้าพเจ้าออกไปทำป่าไม้ณะที่ศรีมหาราชานั้นทุนรอนก็
หามีไม่ ยังมีแต่ที่ดินตำบลบางรักอยู่ ๑ แปลง ประมาณ ๓๐๐ ไร่เศษ

ได้ตัดเปนถนนขึ้น ๒ สายเรียกว่า ถนนประมวญ, แลถนนสุรศักดิ์, จึงได้แบ่งขายเรียราคาถูก ๆ กันให้ขายที่ซึ่งเรียกว่าตลาด (ถนนรอบเมืองแพร่) ให้แก่พระยาอินทรวิชัยราชวรังเมือง (เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร) อีกแปลง ๑ ประมาณ ๓๐๐ ไร่เศษ คิดราคาถูก ๆ เพียงวาละ ๑๐ สลึงเท่านั้น เพื่อเอาเงินมาลงทุนทำบริษัทป่าไม้กับหลวงอุดร (อากรเต็ง) นายห้างกิมเซ่งหลี ได้ลงมือทำกันมาตั้งแต่ศก ๑๑๙ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๖๒ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

ภาค ๓ ครั้นถึงปี ร.ศ. ๑๒๑ ปีขาน จ.ศ. ๑๒๖๔ พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกเงี้ยวก่อการณ์จลาจลเปนขบถขึ้นในมณฑลพายัพ เพราะเจ้าน้อยเทพวงษ์ และเจ้าแพร่ได้เข้ากับเงี้ยวด้วย เงี้ยวพากันมาฆ่าพระยาสุรราชฤทธานนท์ ข้าหลวงประจำนครกับพวกข้าราชการและราษฎรที่เปนคนไทยณะที่ต่าง ๆ ตายลง ๓๒ คน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเปนแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปปราบเงี้ยวที่เปนขบถ ครั้นปราบเงี้ยวสงบราบคาบจัดราชการในเมืองแพร่โอนเข้ามาเปนพระราชอาณาเขตร์ขึ้นใน โดยจัดตั้งให้มีผู้ว่าราชการจังหวัดขึ้น (เพราะเดิมมานั้น เมืองแพร่เปนเมืองประเทศราช เมืองหนึ่ง) เมื่อจัดการเปนระเบียบเรียบร้อยดีแล้วก็ยกกองทัพกลับลงมายังกรุงเทพ ๆ จึงกราบถวายบังคมลาออกมาทำการป่าไม้ตามเดิมอีกต่อไป และขอพระบรมราชานุญาตตั้งเปนบริษัทศรีราชา_ทุนจำกัด ในระหว่างปีที่ไปราชการทัพปราบเงี้ยวนั้น ข้าพเจ้าได้มอบกิจการให้ห้างกิมเซ่งหลีเปนผู้ดูแลการป่าไม้แทน ครั้นกลับจากราชการทัพแล้วห้าง

กิมเซ่งหลี ได้ตั้งบาญชีว่าได้จ่ายเงินไปถึง ๗๕๐,๐๐๐ บาท บาญชี
เงินใช้จ่ายรายละเอียดนั้นก็หามีไม่ ข้าพเจ้าได้ตรวจกิจการงานดูเห็น
หาสมควรกับเงินที่ตั้งบาญชีมาไม่ จึงได้พูดจาต่อว่ากัน ห้างกิม
เซ่งหลีจึงยอมลดเงินให้ ๒๐๐,๐๐๐ บาท คงเหลือเงิน ๕๕๐,๐๐๐ บาท
ข้าพเจ้าเห็นว่าครั้นจะเป็นความพ้องร้องกันขึ้นหรือหลวงอุดร, (อากร
เด่ง) ก็ไม่ได้อยู่ยังกรุงเทพ ฯ ไปอยู่เสียเมืองจีน ทั้งเมื่อครั้งกัน
มือก็ได้ไปชักชวนหลวงอุดร (อากรเด่ง) ๆ ก็หามีความรังเกียจ
ไม่ ยอมเข้าหุ้นส่วนด้วยโดยดี ครั้นจะพ้องร้องว่ากล่าวขึ้นก็เห็น
แก่หลวงอุดร, เพราะฉนั้นจึงได้ยอมรับใช้เงินนั้น บริษัทกิมเซ่ง
หลีจึงขอเอาที่ดินตำบลศาลาแดงที่ยังเหลืออยู่ใช้แทนเงิน, ต่อมา
บริษัทบวเนียวก็มาขอเข้าหุ้นส่วนด้วย

อนึ่งเมื่อข้าพเจ้าได้ตั้งบริษัทศรีราชาเป็นบริษัททุนจำกัดขึ้น
ส่วนห้างกิมซ่งหลีก็ได้เอาที่ดินศาลาแดงและที่ดินอื่น ๆ ตั้งเป็น
ราคาตีใช้หนี้ไปแล้ว ยังเหลือแต่บ้านพระประมวญ ๆ ซึ่งได้มา
อาไศรย์อยู่นั้น เมื่อได้ถวายบ้านศาลาแดงคืนแล้ว ต่อมา
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงมีพระกระแสรับสั่งกับข้าพเจ้า
ว่า “กรมพระดำรงค์ ฯ เขามาบอกกับข้าว่าหนี้ห้างกิมเซ่งหลีเจ้า
ก็ใช้เขาไปเสร็จแล้ว ส่วนหนี้ของข้าเมื่อเจ้าจะตั้งบริษัทศรีราชา
เป็นบริษัททุนจำกัดขึ้นก็ให้ใช้หนี้ของข้าเสียก่อน” ข้าพเจ้าจึงได้
กราบบังคมทูลว่า “เวลานี้เงินทองก็ได้นำไปลงทุนรอนเสียหมด

ยังอยู่แต่ที่บ้านพระประมวญ. ที่ข้าพระพุทะเจ้าได้อาไศรย์อยู่ที่เดียวเท่านั้น มีพระกะแสร์รับส่งว่า "เอาที่บ้านพระะระมวญมาตีชั้นก็เอา" ข้าพเจ้าก็ยอมถวายชั้นนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ (กรมพระ) มาจัดการเรื่องหันพระคลังข้างที่เสียให้เสร็จ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ฯ เสด็จไปตรวจที่บ้าน และรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า "เจ้าคุณเปนหนี้อยู่ในพระคลังข้างที่กว่าสองแสนบาท ที่ดินและตึกรามที่จะตีใช้หนี้หลวงนี้ยังไม่พอ" ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "ทั้งตึกและบ้านเรือนกับที่ดินอีก ๒๕ ไร่ ก็ไม่แพงคิดเฉลี่ยเพียงวาละ ๒๕ บาท ที่ดินแถวนริมถนนเขาขายกันถึงวาละ ๕๐ บาท" กรมหมื่นสมมติฯ จึงรับสั่งอย่างฉันกันเองว่า "เจ้าคุณมีที่อะไรเติมถวายเสียอีกที่หนึ่งก็แล้วกัน" ข้าพเจ้าจึงทูลท่านว่า "ยังมีนาที่คลองรังสิตอยู่ ๑๐๐๐ ไร่" กรมหมื่นสมมติฯ จึงรับสั่งว่า "ดีแล้วถวายมาเสียเถอะ" ข้าพเจ้าก็ยอมตกลงนึกว่าให้หมดหนี้สินไปเสียคราวหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงทูลท่านว่า "จะขออาไศรย์ไปพลางก่อนจนกว่าจะหาที่พักอาไศรย์ต่อไปได้" ครั้นอยู่มาไม่นาน เจ้าพนักงานกรมพระคลังข้างที่ก็มาเร่งให้ขนของออกจากบ้าน ข้าพเจ้าจึงได้ไปขอพักอาไศรย์ที่โรงขายไม้กระดานศรีราชาอยู่ที่บ้านหม่อมราชวงศ์เล็ก ริมวัดคิงขบตำบลบางจากฝั่งธนบุรี ซึ่งได้เอาสังกะสีมากั้นฝาพอพักอาไศรย์อยู่ได้เมื่อได้ใช้หนี้สินโดยเรียบร้อยและได้ไปอาไศรย์โรงขายไม้ศรีราชาที่บ้านหม่อมราชวงศ์เล็กแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

ประพาศทางเรือเฉียดไปและทอดพระเนตรเห็นที่พักข้าพเจ้า ต่อมาจึงมีพระกระแสรับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า "ตกและบ้านของพระคลังช้างที่มีอย่หลายแห่งให้เจ้าไปเลือกเอาตามชอบใจ"

อนึ่งเวลานั้นนายบุญเอกมาหาข้าพเจ้าขอซื้อที่ดินของแม่เลี่ยมซึ่งอยู่ใกล้กับบ้านพระยาสารสินตำบลบางรัก ข้าพเจ้าจึงตอบว่าให้เขาซื้อที่บ้านอำเภอขาว ซึ่งไปตกอยู่กับห้างกิมซ่งหลีเอามาแลกกับที่นั้นจะยอม นายบุญเอกก็ตกลงไปซื้อเป็นราคา ๒๕,๐๐๐ บาทมาแลกเปลี่ยนให้ข้าพเจ้า จึงได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านอำเภอขาวตำบลบางพลูจนทุกวันนี้.

การที่ข้าพเจ้าต้องเป็นหนี้พระคลังข้างที่ๆต้องเอาที่ดินและตึกบ้านพระประมวญตำบลบางรักถวายใช้หนี้ดังได้กล่าวมาข้างต้นนั้นแล้วก็โดยเหตุเมื่อข้าพเจ้าลงมือทำกิจการบำไม้ศรีราชา ขณะนั้นสมเด็จพระมาจตุฉาเจ้าประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ศรีมหาราชา จึงได้ทรงพระเมตตาประทานให้ยืมเงินประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท เพื่อลงทุนทำการบำไม้ต่อไป และได้ถวายดอกเบี้ย ๑๐๐ ละ ๕ ต่อปี ต่อมาข้าพเจ้าจึงได้ขอพระมหากรุณาโอนเงินรายนี้ไปเป็นหนี้แก่พระคลังข้างที่ จนได้ถวายที่ดินและตึกซึ่งเป็นบ้านพระประมวญที่ข้าพเจ้าได้ซื้อไว้นั้น ตีถวายใช้หนี้แก่พระคลังข้างที่ดังได้เล่ามาข้างบนนั้นแล้ว.

ระหว่างนั้นข้าพเจ้าได้ไปจัดการบำไม้อยู่ที่หนองยายบู่อำเภอศรีราชาด้วยตนเอง เกิดผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ชุกชุมขึ้น ทั้งกำนันก็ถูกยิง พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนเพชรพงษ์ศรพัฒน์ (พระเจ้าบรม

วงศ์เธอ) ข้าหลวงพิเศษ สำเร็จราชการมณฑลปราจีน จึงได้ทรงขอร้องให้ ข้าพเจ้าไปช่วยปราบปรามผู้ร้ายเหล่านั้น ข้าพเจ้าจึงรับไปปราบปรามผู้ร้ายให้สงบเรียบร้อย ราบคาบเป็นปรกติได้ ครั้นอยู่ต่อมามีผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ปล้นสดม, แถบเป็นอันดี, ฆ่ากันตายวันละหลายรายที่จังหวัดชลบุรี, บางพระ, ศรีราชา, พระยาประชาไศรยสุรเดช (ผู้ว่าราชการจังหวัด (พระยาเพชรัตนสมุหพระนครบาลเดชานั้น) กับ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ) กรมขุนมรุพงษ์ฯ จึงได้ขอให้ข้าพเจ้าไปช่วยปราบปรามผู้ร้ายอีกครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ไปปราบปรามผู้ร้ายอุฉกรรจ์ แถบอันดี ๕ พวก จับหัวหน้าผู้ร้ายแถบอันดีได้ ๑๓๕ คน, ได้ทำการปราบผู้ร้ายอยู่ ๓ เดือน ๑๕ วันจึงสำเร็จ การปราบผู้ร้ายในจังหวัดชลบุรีก็สงบเรียบร้อยเป็นปรกติได้ตลอด

เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ บริษัทบอเนียวได้มาเข้าหุ้นกับบริษัทศรีราชา แต่บริษัทบอเนียวหาได้แบ่งผลประโยชน์กำไรให้แก่บริษัทศรีราชาเลย คิดเอาเสียฝ่ายเดียว หักกำไรเป็นค่าสึกหรอ ๓๐ ละ ๑๐ ค่าจัดการ ๑๐๐ ละ ๕ เพราะบริษัทบอเนียวได้ลงทุนทำการเป็นเงินถึง ๑,๗๐๐,๐๐ บาทเศษ ครั้นวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ บริษัทบอเนียวยังฉ้อฉลต่อบริษัทศรีราชาหาว่าเป็นลูกหนี้อยู่ ๕๐,๐๐๐ บาทเศษ กับว่าถ้าบริษัทศรีราชาไม่สามารถจะใช้หนี้ให้แก่บริษัทบอเนียวภายใน ๓ เดือนแล้วก็ขอให้ศาลบังคับให้บริษัทศรีราชาล้มละลาย บริษัทศรีราชาต่อสู้คดีกับบริษัทบอเนียวจนชนะความมาถึงที่สุดศาลฎีกา บริษัทศรีราชาจึงกลับฟ้องบริษัทบอเนียว

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ว่าผิดสัญญาเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียกทุนทรัพย์แต่ประโยชน์ที่ควรจะได้แบ่งเป็นเงิน ๒,๗๐๐,๐๐๐ บาท บริษัทบอเนียวจึงยอมคืนบริษัทศรีราชาให้ ขอให้เป็นการเลิกแล้วต่อกัน กับขอให้บริษัทศรีราชาให้เงินกับบริษัทบอเนียว ๓๐๐,๐๐๐ บาท เรื่องบริษัทบอเนียวและบริษัทศรีราชาจึงได้ยินยอมโอนกรรมสิทธิ์ให้แก่กัน ให้บริษัทศรีราชารับทำการแต่ผู้เดียวต่อไปเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุได้ ๗๑ ปีบริบูรณ์จึงได้ทำบุญวันเกิด

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระอินทรศักดิศจี (พระนางเจ้าอินทรศักดิศจี) ก็ได้เสด็จมาเยี่ยมณะบ้านที่ตำบลศรีมหาราชา แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์ทั้ง ๒ พระองค์ กับมีลายพระหัตถ์เลขาพระราชทานตรารัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว, ป, ร, ส่งมาพระราชทานเป็นของขวัญด้วย ดังสำเนาลายพระราชหัตถ์เลขาซึ่งได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้ :—

(สำเนาลายพระราชหัตถ์เลขาพระราชทานพระบรมฉายาลักษณทั้ง ๒ พระองค์)

อินทรศักดิศจี. ราม ๖.

ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ๆ เพื่อแสดงความพอใจในการที่ได้จัดรับรองอย่างแข็งแรง, และเราทั้ง ๒ ขอบใจเป็นอันมาก.

ศ์มหาราชา. วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

J 110

(สำเนาตามพระราชหัตถ์เลขา พระราชทานตราวัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว, ป, ร,)

พระที่นั่งไวยกูณฐ์เทพยสถานพญาท
วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี,

ฉันได้รับจดหมายของเจ้าคุณลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้, ทั้งได้รับโต๊ะไม้ปุ่มซึ่งส่งมาให้ฉัน, กับถับแถไม้ปุ่มซึ่งส่งมาถวายพระราชินีนั้นแล้ว, รอชอบใจเปนอันมาก, และพระราชินีสั่งให้ชอบใจมากด้วย,

อนึ่งฉันมีความยินดีที่เจ้าคุณได้มีอายุยืนยาวมาโดยสวัสดิภาพ, จะได้ทำบุญอายุครบ ๗๑ ปีในวันที่ ๒๗ เดือนนี้, และฉันผู้ได้เคยมีไมตรีวิสาสะกับเจ้าคุณมานานแล้ว ย่อมจะดีใจพลอยมีความโสมนัสด้วยเปนอันมาก

ฉันขอฝากตราวัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ มาโดยพระยามหาโยธา เพื่อเปนของขวัญแก่เจ้าคุณ, และเปนพยานแห่งมิตรภาพที่ฉันมีอยู่เสมอแก่เจ้าคุณ, ทั้งฉันและพระราชินีพร้อมกันอาราธนาคุณพระรัตนไตรย์ ขอให้จตุพิธพรมีแก่เจ้าคุณสืบไป, และมีความประสงค์สิ่งใด ขอให้สมมโนรถปรารถนาทุกประการ.

(พระบรมนามาภิธัย) รามา ๖

ครั้นวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ทำบุญวันเกิดอายุ ๗๒ ครบ ๖ ปี บริบูรณ์ที่บ้านศึกมหาราชาประชุนบรรดาวงษ์ญาติพี่

น้อง มิตร์ สหาย ชาวเกาะมา สโมสร สันนิบาต เลี่ยง ดู ทั่วหน้า กัน บรรดา
มิตร์ สหาย ผู้ ที่ มี ความ เคารพ นับ ถือ รัก ใคร่ ก็ ได้ มี การ มโหรศพ
คือ มวย, หนังฉาย, ดอกรร้อง, ฉลอง เปน การ รื่นเริง ทั่ว กัน.

บาญชีย่อจำนวนสัญญาบัตรเครื่องราชอิศริยาภรณ์, ยศ, บรรดาศักดิ์ และเงินเดือนที่ข้าพเจ้าได้รับพระราชทาน ดังแจ้งต่อไปนี้

วันอังคาร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะแมตรีศก จ.ศ. ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เป็น หลวงศัลยุทธ์สรกรร (ภายหลังเปลี่ยนเป็น หลวงศัลยุทธวิธีกรร) เป็นที่เอนไซน์ (นายร้อยตรี) ผู้ช่วยราชการในกำปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๘๐๐ เงินเดือน ๆ ละ ๑๐ ตำลึง มีอายุได้ ๑๙ ปี.

วันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกาเบญจศก จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เป็น จมื่นสราภัยสฤษดิการ เล็บเตอร์แนนท์ (นายร้อยโท) ในกำปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๙๐๐ เงินเดือน ๆ ละ ๑๒ ตำลึง มีอายุได้ ๒๑ ปี ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นกับตัน (นายร้อยเอก) แด เอดิกง (ราชองค์รักษ์) ได้รับพระราชทานเลื่อนเงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ ๖๐ บาท จนกระทั่งถึง ๘๐ บาท.

วันพุธขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีเถาะเอกศก จ.ศ. ๑๒๕๑ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เปนเจ้าหมื่นไวย์วรนารถหัวหมื่นมหาดเล็กเวรฤทธิ์ ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๑๐๐๐ เงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท ในตำแหน่งราชองค์รักษ์ กับได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๔๐๐ บาท.

วันอังคารขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุนนพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้เปนผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ มีอำนาจบังคับและจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องด้วยโรงทหาร เครื่องใช้สรอยสรรพสาตราวุธ และพาหนะ กับเสบียงอาหารของทหารบกทั้งปวง ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ อายุได้ ๓๔ ปี.

วันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุนนพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เปน พระยาสุรศักดิ์มนตรี, จางวางมหาดเล็กในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๓๐๐๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๔๐๐ บาท และเบี้ยหวัดปีละ ๘๐๐ บาท มีอายุ ๓๔ ปี.

วันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวดสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศเปน นายพลตรี (เมเยอร์เยเนอราล) ในกรมทหารบก มีอายุได้ ๓๕ ปี

วันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๐๙ ตรงกับปีชานจุลศักราช ๑๒๕๒ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ได้เป็นผู้บัญชาการกรมทหารบก ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ มีอายุได้ ๓๗ ปี.

วันที่ ๑๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๓ ตรงกับปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๕๔ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เป็นองค์มนตรีในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ เพิ่มศักดินาอีก ๑๐๐๐ มีอายุได้ ๓๙ ปี.

วันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ ตรงกับปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๕๖ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรพานิชการ (กระทรวงเกษตราธิการ) แต่เป็นรัฐมนตรี, รับปฤกษาราชการในรัฐมนตรีสภา มีอายุได้ ๔๑ ปี.

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕ ตรงกับปีวอก จ.ศ. ๑๒๕๘ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ได้รับพระราชทานหิรัญบัตร์เป็นเจ้าพระยา ตำแหน่งที่จตุสดมภ์เสนาบดี เป็นประธานาธิบดีในกระทรวงเกษตรพานิชการ (กระทรวงเกษตราธิการ) มีนามตามจารึกในหิรัญบัตร์ ว่า

"เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นฤบดีมหาสวามิภักดิ์ สัตยรักษ์ เมตยาชวาศรัย ยุทธสมัย สมันตโกศล อณิกมณฑก ชุชสุบริย์ เสนานี อุดมเดช พิเศษสาธุคุณ สุนทรพจน์ อดุลยยศเสนาบดี ศรีรัตนไตรย วุฒิธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ อัชนาม ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือนใน ตำแหน่งเสนาบดีเดือนละ ๘๐๐ บาท มีอายุได้ ๔๓ ปี

(คำแปลนามในหิรัญบัตร์ เปนศัพท์ ๆ ไป)

เจ้าพระยา ผู้น้ำ

สุรศักดิ์มนตรี เปนผู้มีอำนาจกล้าแลมีปัญญาความคิด นฤบดี มหาสวามิภักดิ์ เปนผู้สวามิภักดิ์ใหญ่ต่อพระมหากระษัตริย์ ผู้เปนเจ้าเปนนิตย์ สวามิภักดิ์ยอมให้เจ้าเลี้ยง ซึ่งเรียกว่าภักดิ์ต่อเจ้า สัตยรักษ์ เปนผู้รักษาความสัตย์

เมตาชวาศรัย เปนผู้มีเมตตาและความซื่อตรงอยู่ในสันดาน หรือมีอัชยาไศรย ประกอบไปด้วยเมตตาและความซื่อตรง

ยุทธสมัยสมันภโกศล เปนผู้ฉลาดด้วยปัญญาความคิดของตนในการยุทธ์ หรือ ฉลาดในคราวรบศึก

อณิกมณฑารธุชสุปรีย์ เปนผู้รักด้วยดีต่อธงไชยของพวกพล หรือ เปนเหมือนธงไชยของกองทัพ

เสนานีอุดมเดช เปนผู้มีเดชมากต่อหมู่เสนาและพล

พิเศษสาธุคุณ เปนผู้มีคุณอันดีวิเศษ คือ แปลกปลาด

สุนทรพจน์ เปนผู้มีถ้อยคำอันไพเราะ

ดุลยยศเสนาบดี เปนเสนาบดี คือ เปนเจ้าแห่งเสนา มียศยิ่ง

ศรีรัตนไตรย์วุฒิธาดา เปนผู้ธำรงคุณอันเจริญในพระรัตน ไตรย์ อันเปนศิริ หรือเปนใหญ่

อภัยพิริยปรากรมพาหุ เปนผู้มีกำลังพาหา หรือ กำลังแขนอันประกอบด้วยความเพียร คือ ความกล้า และความพยายาม หาความสันครามมิได้ หรือ พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้อภัย

อัชนาง มีนามกำหนดอักษร เปนนาม แพะ

เอ็อกัตตา ๑๐๐๐๐ แปลว่า มีอำนาจที่จะจับจองเอาที่ดิน

ใหม่เพิ่มลงเปนไร่เปนนาของตนได้หมื่นไร่.

(พระบรม นามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ป. ร.

ที่ ๓/๑๕๓

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๗๙
พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม ปถวังสังวัจฉร กติมาศ ศุกร
ปักษ สัปตะมีดิถี พุฒวาร สุริยคติการ รัตนโกสินทรศก ๑๑๕
พฤศจิกายนมาศ เอกา ทสะมะมาสาหะคณพิเศษ ปริจฉทกาลกำหนด
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพย
มหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวรวงษ วรุตมพงษบริพัตร วรขัตติยราชนิก
โรดม จาตรันต บรมมหาจักรพรรดิราช สังกาศ อภิโตสชาติสังสุทธ
เคราะหณี จักรีบรมนารถ มหามกุฎราชวรางกูร สุจริตมูลสุสาธิต
อรรคอุกฤษฐไพบูลย์ บูรพาดูลย์ กฤษภินหาร สุภาธิการ รังสฤษดิ์
ธัญญลักษณอิศรโสภาคย์ สรรพางค์ มหาชโนตมางคประนต บาท
บงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลทิพยเทพาวตาร
ไพศาลเกียรติคุณ อดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ วิสิฐศักดิ์ สมุทา
พินิตประชานารถ เปรมกระมลขัตติยราช ประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์
อุดมเดชาธาร บงบูรณคุณสารสุยามาทินนาร วรุตเมตราดถก มหา
บริวารนายก อนันต์มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินธร อเนก
ชนนิกรสโมสรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพคต
เสวตรฉัตรดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหา บรมราชาภิเศกาภิสิต

สรรพทศทิศอิชิตไชย สกลมไหสวริย มหา สวามินทร์ มเหศวร มหินทร มหา รามาธิราช วโรดม บรม นารถ ชาติ อาชวาธยาไศรย พุทธาทิไตร รัตนสรณา รักษ อดุลยศักดิ์ อรรคนราศราธิบดี เมตตา กรุณาศีตล หฤทัย อโนปไมย บุญการ สกลไพศ ณ มหารัษฎา ธิบดินทร์ ปรมินทร ธรรมมิก มหาราชาธิราช บรม นารถ บพิตร พระจุล จอมเกล้า เจ้าอยู่ หัว

ทรง พระราชดำริห์ ว่า พระยา สุรศักดิ์ มนตรี ฯ

ได้ รับ ราชการ ใน กรม ทหาร มหาดเล็ก และ เปน ราชองครักษ์ แต่ เดิม มา แล้ว ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ เปน ผู้ ช่วย ราชทูต วิเศษ ออก ไป ประเทศ ยุโรป ด้วย ราชการ สำคัญ ใน ครั้ง นั้น ก็ ได้ ช่วย ราชการ จน เปน การ สำเร็จ ตลอด โดย สดวก ดี ภาย หลัง มา ได้ รับ ราชการ สนอง พระเดช พระคุณ ใน ตำแหน่ง หัว หมื่น มหาดเล็ก มี น่า ที่ เปน ผู้ ตก แต่ง แล รักษา พระราช มณเฑียร ตั้ง กรม เด็ก ชา ขึ้น เปน ครั้ง แรก แล เปน ผู้ บังคับ การ กรม ทหาร ม่า ได้ จัด การ ทหาร ให้ มั่น คง แข็ง แรง ขึ้น เปน อัน มาก แล้ว ได้ เปน ผู้ บัญชา การ กรม ยุทธนา ธิการ บังคับ บัญชา ราช การ ทหาร ทั่ว ไป แล ได้ เปน แม่ ทัพ ใหญ่ ยก ไป ปราบ ปราม พวก ฮ่อ ปลาย พระราช อาณา เขตร์ ถึง สอง ครา ได้ รับ ราชการ ฝ่าย ทหาร ใน น่าที่ ทั้ง หลาย ดัง พรรณา มา นี้ โดย ความ กล้าหาญ องอาจ และ มี สติ ปัญญา สามารถ ประกอบ ไป ด้วย ความ อุสาหะ วิริยภาพ คง ทน แก่ ความ ยาก ลำบาก ต่าง ๆ มิ ได้ ย่อ ท้อ ต่อ ราชการ

บัดนี้ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการ ก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่น่าที่ มีน้ำใจซื่อสัตย์สุจริตเที่ยงตรงยั่งยืนอยู่ในความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทยิ่งนัก สมควรที่จะดำรงตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์ใหญ่ รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณผู้หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระยาสุรศักดิมนตรีขึ้นเป็นเจ้าพระยา มีสมญาจารึกในหิรัญบัตร์ว่า เจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี นฤบดี มหาสวามิภักดิ์ สัตยรักษเมตยาชวาศรัย ยุทธสมัยสมนัตโกศล อณิกมณฑลธุชสุปรีย์ เสนานี อุดมเดช พิเศษสาธุคุณ สุนทรพจน์ อดุลยยศเสนาบดี ศรีรัตนไตรวุฒิธาดา อภัยพิริยปรากรม พาหุ อัชนาม ดำรงศักดินา ๑๐๐๐๐ จงเจริญทฤฆชนมายุ พรรณะศุขะ ศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ธนสารสมบัติ บริวารสมบูรณทุกประการเทอญ ฯ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ ตรงกับปีระกา จ.ศ. ๑๒๕๙ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ได้กราบถวายบังคมลาออกจากน่าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตร์พานิชการ (กระทรวงเกษตราธิการ) ก่อนน่าที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ จะเสด็จประพาสยุโรป ๒ วันนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีพระกระแสร์รับสั่งว่า คงให้มียศเป็นเสนาบดี และได้รับเงินเดือนตำแหน่งเสนาบดีเดือนละ ๘๐๐ บาท กับเงินเบี้ยหวัดตำแหน่ง

จาง วาง มหาดเล็ก ปี ละ ๘๐๐ บาท อยู่ตามเดิม ต่อไป อีก ก่อน จน กว่า จะเสด็จ กลับ คืน เข้า สู่ กรุง เทพ พระ มหา นคร

วันที่ ๑๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๗ ตรง กับ ปี จอ จ.ศ. ๑๒๖๐ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ทรง พระกรุณา โปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศ เป็น นายพัน โท ใน กรมทหารบก ใน รัชกาล พระบาทสมเด็จ พระรามาธิบดี ที่ ๕ มีอายุได้ ๔๕ ปี จน กระทั่ง เมื่อ ร.ศ. ๑๒๒ ตรง กับ ปี เถาะ จ.ศ. ๑๒๖๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ พวก เงี้ยว ก่อ การ จลาจล ขึ้น ที่ มณฑล พายัพ ต้อง เป็น แม่ทัพ ขึ้น ไป ปราบ เงี้ยว ครั้น ปราบ เงี้ยว แล้ว ก็ ได้ รับ พระราชทาน เบี้ย บำนาญ ใน ตำแหน่ง ที่ ได้ เป็น เสนาบดี มา แล้ว เดือน ละ ๑๐๐๐ บาท มีอายุได้ ๕๐ ปี.

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๙ ตรง กับ ปี จอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาท สมเด็จ พระ รามา ธิบดี ที่ ๕ พระจุลจอมเกล้า เจ้า อยู่ หัว ทรง พระกรุณา โปรดเกล้า ฯ ตั้ง ให้เป็น มรรคนายก วัด ท้าว เทพากร ตำบล บาง พลู แขวง กรุง เทพ ฯ จังหวัด ธนบุรี เหนือ มีอายุ ได้ ๕๗ ปี

วันที่ ๑๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ ตรง กับ ปี จอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เป็น องคมนตรี ใน พระบาท สมเด็จ พระรามาธิบดี ที่ ๖ พระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระ มงกุฎ เกล้าเจ้า อยู่ หัว เพิ่ม ศักดินา อีก ๑๐๐๐ มีอายุได้ ๕๗ ปี.

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๗ ตรง กับ ปี มะเมีย จ.ศ. ๑๒๘๐ (พ.ศ. ๒๔๖๑) ได้รับ พระราชทาน สัญญาบัตร์ ยศ เป็น นาย หมวด เอก ใน กอง เสือป่า ใน รัชกาล ที่ ๖ มีอายุได้ ๖๕ ปี.

รายนาม เครื่องราชอิศริยาภรณ์ เหรียญ ที่รฤก, ซึ่งได้รับ พระราชทาน

วัน พฤหัศบดี แรม ๖ ค่ำ เดือน ๙ ปีระกา เบญจศก จ.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้รับ พระราชทาน เครื่อง ราชอิศริยาภรณ์ ตรา มงกุฎ สยาม ชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์ โดยความชอบใน ราชการ ซึ่งเปน ทูต ที่ ๒ ไป เมืองสิงคโปร์ แล ปัตเวีย กับ พระยา สมุท โบรานุรักษ์ (เนตร์) ราชทูต.

วัน ศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปี เถาะ เอกศก จ. ศ. ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) ได้รับ พระราชทาน เครื่อง ราชอิศริยาภรณ์ ตรามงกุฎ สยาม ชั้นที่ ๓ ชื่อ มัณฑนาภรณ์ ใน ความ ชอบ ที่ ได้ รับ ราช การ แผ่น ดิน เปน อุปทูต ไป กับ พระยา ภาสกรวงษ์ (เจ้า พระยา ภาสกรวงษ์) ราชทูต ไป ราชการ พิเศษ ณกรุง ลอนดอน เพื่อ เจรจา ความ เมือง เรื่อง นาย ล่าเลาง อมาดยกุด กับ นาย น็อก กงซุล อังกฤษ, ช่วย แนะ นำ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ชี้แจง ราชการ ต่อ คอร์เวอร์นแมนต์ อังกฤษ ไม่ ให้เปน ทาง มัว หมอง แก่ ทาง พระราชไมตรี ทั้ง ไม่เปน ที่ เสื่อมเสีย พระ เกียรติยศ แล้วได้ ไป แสดง ทาง พระราชไมตรี ณกรุง เยอร์มันนี พร้อม ด้วย พระยา ภาสกรวงษ์ ราชทูต เปน พระเกียรติยศ อันใหญ่ยิ่ง

วัน พฤหัศบดี แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปี มะเส็ง ตรีศก จ.ศ. ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ได้รับ พระ ราชทาน เหรียญ เงิน มี รูป เทพยดา ถือ พวง

มาไลย ในความชอบที่ได้ตั้งโรงพยาบาลรักษาคนเจ็บเปนอหิวาตกโรค.

วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ได้รับพระราชทานเหรียญทอง, เงิน, ทองแดง, รวม ๖ เหรียญ เปนที่ระฦกโดยความชอบในการที่เปนนายกงษ์เบิกจ่ายเงินซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนสาสดาราม กับจัดการดูแลรักษาโรงพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ็กฮิบิเชน) ในงานครบรอบสัตวรรษ (๑๐๐ ปี).

วันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ นิภาภรณ์. น,ช, ด้วยความชอบที่เปนข้าหลวงออกไปปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองสุพรรณบุรี (จังหวัดสุพรรณบุรี) ให้โจรผู้ร้ายเบาบางสงบราบคาบได้.

วันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ตราจุลจอมเกล้า ฯ สำหรับตระกูลชั้นที่ ๒ ชั้นทุติยจุลจอมเกล้า ฯ ท, จ, ว, บุตร์ชายคนใหญ่คงรับตำแหน่งที่ ๓ ตติยจุลจอมเกล้า ฯ ต, จ, ดำรงวงษ์ตระกูลสืบต่อไปได้.

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนอ้าย ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ตราช้าง

เผือก สยามชั้นที่ ๒ จุลวราภรณ์ จ, ช, ในความชอบที่ได้เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑.

วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๗ ตรงกับปีฉลู จ.ศ. ๑๒๕๑ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุราภรณ์.

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ ตรงกับปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๕๕ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ สำหรับตระกูลตำแหน่งชั้นที่ ๑ ปฐมจุลจอมเกล้า ฯ ป.จ. บุตรชายคนใหญ่คงได้รับตำแหน่งที่ ๓ ชื่อตติยจุลจอมเกล้า ฯ ต.จ. ดำรงวงษ์ตระกูลสืบต่อไปได้.

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๔ ตรงกับปีมะแม จ.ศ. ๑๒๕๗ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ได้รับพระราชทานเหรียญจักรมาลา.

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ ตรงกับปีฉลู จ.ศ. ๑๒๖๓ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ช้างเผือก สยามชั้นที่ ๑ มหาวราภรณ์.

วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ จ.ศ. ๑๒๖๕ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ได้รับพระราชทานเหรียญทวิธาภิเศกชั้นทองคำ.

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ จ.ศ. ๑๒๖๕ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๕ โดยความชอบที่ไปปราบเงี้ยวสงบราบคาบ.

วันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๕ ตรงกับปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๖๙ (พ.ศ. ๒๔๕๙) ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๔ เปนเกียรติยศ ซึ่งได้เปนมหาดเล็กวิเศษในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๖ ตรงกับปีมะแม จ.ศ. ๑๒๖๙ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคลทองคำ.

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๗ ตรงกับปีวอก จ.ศ. ๑๒๗๐ (พ.ศ. ๑๔๕๑) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ถึงความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เพื่อให้ปรากฏเปนเครื่องหมายพระมหากรุณาเฉภาะพระองค์ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๒ เพื่อประดับเปนเครื่องเชิดชูปรากฏความที่ทรงพระมหากรุณาเปนเกียรติยศสืบไป.

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๘ ตรงกับปีระกา จ.ศ. ๑๒๗๑ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ได้รับพระราชทานเข็มพระชนมายุสมมงคลชั้นที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕.

อนึ่ง ในราชการที่ไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑ แลที่ ๒ เมื่อกลับลงมายังกรุงเทพฯ แล้ว ก็ได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาพร้อมด้วยเข็มทั้ง ๓ เข็ม คือ เข็มราชการในพระองค์, เข็มราชการแผ่นดิน, เข็มกล้าหาญ, กับเหรียญปราบฮ่อ รูปคชาธารเหยียบย่ำตายฮ่อ กับมีเข็มปราบฮ่อ ๒ เข็ม หมายความว่าได้ไปราชการทัพปราบฮ่อมา ๒ ครา.

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) สมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระรามาธิบดีที่ ๖ ทรงพระราชดำริห์ถึงความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เพื่อจะให้ปรากฏเปนเครื่องหมายพระมหากรุณาเฉภาะพระองค์ จึงได้พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ ให้ประดับเปนเครื่องเชิดชูปรากฏความที่ทรงพระมหากรุณาเปนเทียรดิยศสืบไป

วันที่ ๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๑ ตรงกับปีชวด จ.ศ. ๑๒๗๕ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ได้รับพระราชทานเข็มพระบรมราชาภิเศกในรัชกาลที่ ๖ แลเหรียญพระบรมรูปทองคำ.

วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๓๒ ตรงกับปีฉลู จ.ศ. ๑๒๗๕ (พ.ศ. ๒๔๕๖) ได้รับพระราชทานเหรียญตราหมู ทำเปนเข็มทองคำลงยาสำหรับติดแนบเสื้อ กับเข็มพระบรมรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ สมเด็จพระราชชนนี พระพันปีหลวง กรอบประดับเพ็ชร์ ในงานฉลองพระชนม์พรรษาซึ่งครบ ๕๐ ปี.

วันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๔๑ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๘๔ (พ.ศ. ๒๔๖๕) ได้รับพระราชทานตรารัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว, ป, ร, ส่งมาพระราชทานเปนของขวัญในวันทำบุญวันเกิดอายุครบ ๗๑ ปีบริบูรณ์

รายนามตราต่างประเทศ

เมืองฝรั่งเศส ได้ตราลิยองออฟออร์เนอร์ชั้นที่ ๔ ครั้นเมื่อครั้งไปทัพปราบฮ่อณเมืองนครหลวงพระบาง ได้เพิ่มยศเลื่อนขึ้นให้เปนตราลิยองออฟออร์เนอร์ชั้นที่ ๓.

เมืองเยอร์มนี ได้ตรานกอินทรีแดงชั้นที่ ๑ พร้อมด้วยตราสตาร์และสายสพาย, ตราบรันสวิกชั้นที่ ๑ มีสายสพาย, กับครั้งเปนอุปทูตไปนั้นได้รับตรารูบไม้กางเขนชั้นที่ ๕.

เมืองโบร์ตุกอล ได้รับตราโปรตุเกต ชื่อ นอซาซินเยอ ราดากงเซซังเด วิลลาวิซอซา ตำแหน่งซิอัลเย.

ประวัติสังเขป

แห่ง

การศึกษาของประเทศสยาม

ที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

(ม. ร. ว. เปีย มาลากุล ณกรุงเทพ)

ร. ว. ป.จ. ป.ช. ป.ม. จ.ป.ร. ๓ ว.ป่.ร. ๒ ร.ด.ม. ร.จ.พ.

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓

3 1 1 0

ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาประเทศสยามนี้ ภาคต้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งประทานมา ภาค ๒ ถึงภาค ๔ นาย ดับลยู. ยี. ยอนสัน ที่ปฤกษากระทรวงศึกษาธิการ เปนผู้รวบรวมและร่างขึ้น มหาอำมาตย์ตรี พระยาภักดีนฤเบศร์ เจ้ากรมกรมราชบัณฑิต กับอำมาตย์โท พระเผดิมวิทยาสูง เปนผู้ชำระตรวจแก้

กระทรวงศึกษาธิการ

วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ศรีวิสุทธสุริยศักดิ์ อรรคพุทธสาสนวโรประการ ศิลปสาตรพิศาลศึกษานุกิจบัณฑิตย การานุรักษ์ สามัคยาจารย์วิบุลย์ มาลากุลบริพัตร บรมขัตติราชสวามิภักดิ์ เสมาธรรมจักร์มุรธาธร ศุภกิจจานุศร อาชวาธยาไศรยพุทธาทิไตร รัตนธาดา อภัยพิริยบรากรมพาหุ (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล ณกรุงเทพ) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เกิดในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ เปนโอรสใหญ่ในพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ หม่อมเปียมผู้มารดาได้ถึงอนิจกรรมเสียแต่เมื่อท่านคลอดแล้วไม่ช้าวันนัก พระบิดาเวลานั้นยังปรากฏพระนามว่า หม่อมเจ้าขจร จึงทรงเลี้ยงไว้ ให้อยู่ติดพระองค์ ทรงอุปถัมภ์ต่อมาจนท่านเติบโตขึ้น อนึ่งอาศัยเหตุที่ท่านเปนนัดดาคนใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ จึงได้รับพระมหากรุณาพิเศษในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ เนื่องด้วยสกุลหลายประการเปนต้นว่าโปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดจุกเปนพระราชพิธีหลวง ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนิรทรงตัดจุก. เปนครั้งแรก

ที่ได้มีพระราชพิธีตัดจุกหม่อมราชวงศ์ในรัชกาลที่ ๕ และได้พระราชทานเบี้ยหวัดในงบหม่อมราชวงศ์พิเศษปีละ ๒๐ บาท ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๔ จนถึง ๑๐๐ บาทเป็นที่สุดด้วย เมื่อได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปสาตร. ครั้งเมื่อจะอุปสมบทก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนาคหลวงอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทานเกียรติยศอย่างหม่อมเจ้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ เป็นอุปัชฌาย์ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ยัง) วัดโสมนัสวิหาร เป็นกรรมวาจาจารย์ พระยาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนิรประทับในเวลาอุปสมบทด้วย ท่านมีฉายาว่า "ชิตาวิวังโส" และอยู่วัดบวรนิเวศวิหารตลอดพรรษกาลหนึ่ง จึงลาสิกขาบทกลับเข้ารับราชการตามหน้าที่. ควรจะกล่าวไว้ด้วยว่า ท่านอุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ อายุได้ ๓๘ ปี และอยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการแล้ว

ต่อมาในรัชกาลปัตยุบัน พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเกียรติยศเนื่องด้วยสกุลเพิ่มเติมอีกหลายประการ เช่นโปรดเกล้า ฯ ให้หายสามหายหลวงในงานพระบรมศพ พระยาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕, โปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราสำหรับตัว ซึ่งทรงสมมุติเป็นรูปเทพบุตร

ยืนเชิญพานพระมาลา พระราชทานเปนตราบงเสือป่าประจำตัว, แล้วต่อมาภายหลังเมื่อมีประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้นามสกุล ก็โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขาขนานนามสกุลว่า "มาลากุล" แก่ท่านผู้เปนหัวหน้าสกุลในเวลานั้น สืบจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, และหล่อมหลวงปืน มาลากุล ณกรุงเทพ บุตรชายของท่านก็ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเปนมหาดเล็กรับใช้อยู่ในที่ใกล้ชิดพระองค์ในพระบรมมหาราชวังเปนนิตย์

การศึกษาของเจ้าพระยาพระเสด็จ เมื่อยังเยาว์ได้เล่าเรียนอักขรสมัยในสำนักหม่อมเจ้าหญิงปุก พอรู้แล้ว พระบิดามีพระประสงค์จะให้ฝึกหัดการช่างศิลปหัตถกรรม ด้วยได้ทรงว่าการกรมช่าง ซึ่งตั้งสำนักทำงานอยู่ที่ตำหนักของพระองค์ ที่ในวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ นั้นเอง แต่อุปนิสัยของท่านเจ้าพระยาพระเสด็จหาเปนไปในทางนั้นไม่ จึงเปนแต่ปฏิบัติพระบิดาอยู่จนอายุได้ ๑๖ ปี ครั้นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง เปนที่เล่าเรียนของพระราชวงศานุวงศ์และบุตรหลานข้าราชการ กรมหมื่นปราบปรปักษ์จึงทรงมอบหม่อมราชวงศ์เปีย ถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ทรงบัญชาการโรงเรียนนั้น ให้ทรงจัดการเล่าเรียนต่อไป กรมพระดำรงราชานุภาพ ก็ทรงรับไปส่งเข้าเปน

นักเรียน ประจำ อยู่ ใน โรงเรียน พระตำหนัก สวน กุหลาบ และ ทรง อุปการะ ต่อ มา จน สำเร็จ การ เล่า เรียน

เจ้าพระยา พระเสด็จ ได้ เล่าเรียน อักขร สมัย ชั้นเบื้อง ต้นไป แต่ ที่ วังสมเด็จพระเจ้า บรมวงศ์เธอฯ ดัง กล่าว มา แล้ว ก็อบด้วย มี อุปนิสสัย ทั้ง น้ำใจ ก็ รักใน วิชา หนังสือ พอ เข้า โรงเรียนไม่ ช้า ก็ ปรากฏ ความ สามารถ ใน การ เล่า เรียน ผิด กับ นักเรียน อื่น โดย มาก ครั้ง นั้น วิธี ไล่ หนังสือไทย จัด เปน ๒ ประโยค นักเรียน สามัญเรียน ๓ ปี จึงไล่ ประโยค ๑ แล้ว เรียน ต่อไป อีกปี ๑ จึง เข้าไล่ประโยค ๒ หม่อม ราชวงศ์เปีย ไป อยู่โรงเรียน ปีเดียวไล่ได้ บริบูรณ์ ทั้ง ๒ ประโยค เปน การ ประหลาด ไม่เคย มี นักเรียน คน อื่น เหมือน มา แต่ ก่อน ได้ รับ พระราชทาน รางวัล พิเศษ ใน การไล่ หนังสือ ปี นั้น และ เมื่อ เสด็จ พระ ราชดำเนิรไป พระราชทาน รางวัล สมเด็จ พระเจ้า บรมวงศ์เธอ ผู้ เปน พระอัยยกา ก็ ทรง พระอุตสาหะ เสด็จ มา เฝ้า ฯ ใน ที่ ประชุม ด้วย ทรง พระปีติโสมนัส. การ เล่า เรียน ของ เจ้าพระยา พระเสด็จ ถึง เมื่อ ออก จาก โรงเรียน แล้ว ก็ ยัง ไม่ หยุด ท่านได้ พยายาม เรียน ภาษา อังกฤษ ต่อ มา ครั้น ภาย หลัง เมื่อ ได้ ออก ไป รับ ราชการ อยู่ ณ ประเทศ อังกฤษ ก็ ได้ ตั้ง ใจ แสวง หา วิชา พิเศษ เพิ่ม เติม คือ ขวน ขวาย เรียน ภาษา อังกฤษ และ วิชา ใหม่ ๆ ตาม แต่ โอกาส จะ เปิด ให้ จน มี ความ รู้ ดี ต่อ มา เมื่อ อุปสมบท แม้ อายุ ล่วง เข้า มัชฌิมวัย แล้ว ก็ ยัง เข้า ศึกษา และ สมัค เข้า สอบไล่ วิชา นักธรรม กับ

พระหนุ่มๆ ชั้นนวกะด้วยกัน ท่านสอบวิชาวินัย ธรรมะและพุทธานุพุทธประวัติได้โดยบริบูรณ์ ได้รางวัลรวมเปนชั้นเอกพิเศษ ความเพียรและความสามารถของท่านได้ปรากฏแต่สมัยเล่าเรียนเห็นปานฉะนี้

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จเสร็จการเล่าเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแล้ว พระบิดามอบถวายกรมพระดำรงราชานุภาพ ให้ทรงนำเข้ารับราชการ แรกเข้ารับราชการจึงอยู่ในกรมศึกษาธิการ ซึ่งกรมพระดำรงฯ ทรงเปนอธิบดี ได้เปนเสมียนเปนเบื้องต้น ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเปนเสมียนเอก แล้วเปนนายเวร ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เปนหลวงไพศาลศิลปสาตร์ แล้วเปนนายเวรวิเศษของอธิบดีกรมศึกษาธิการ

ครั้นทรงพระกรุณาโปรดให้กรมพระดำรงราชานุภาพ เปนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ได้ตามเสด็จไปเปนเลขานุการของเสนาบดีที่มหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในปลายศกนี้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเปนพระมนตรีพจนกิจ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเปนปลัดกรมกองทะเบียน และในศกนั้นเอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบัน เมื่อยังมิได้เฉลิมพระปรมาภิไธย ในตำแหน่งสมเด็จพระยุพราช จะเสด็จออกไปทรงศึกษาศิลปวิทยาณประเทศอังกฤษ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเปนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ มีตำแหน่งในกรมมหาดเล็ก

ถือศักดินา ๑๖๐๐ และโปรดเกล้าฯให้ตามเสด็จไปด้วย ในระหว่างนั้นท่านได้เปน พระอภิบาล จัดการศึกษา ของ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอด้วยอีกหลาย พระองค์ และได้รับตำแหน่งเปน เลขานุการ สถานทูต สยามณกรุงลอนดอน แล้วเลื่อนขึ้นเปนอุปทูต และเปนอรรคราชทูตพิเศษประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอแลนด์ เบลเยี่ยม และสำนักสหปาลีรัฐอเมริกา

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กลับเข้ามารับราชการในประเทศสยาม โปรดให้เปนผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ จัดการตามรูปโครงซึ่งท่านได้มีความเห็นทูลเกล้า ฯ ถวายเข้ามาด้วยวิธีจัดการศึกษาเมื่อครั้งท่านเปนอรรคราชทูต อยู่ณประเทศอังกฤษ พอถึง พ.ศ. ๒๔๔๕ ท่านก็ได้รับตำแหน่งเปน อธิบดี กรมศึกษาธิการ และเปน ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ควบกันทั้งสองตำแหน่ง

อนึ่งท่านเจ้าพระยาพระเสด็จได้รับพระราชทาน พระราชูปถัมภ์ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ มาตั้งแต่พระบิดายังมีพระชนม์อยู่ ครั้นพระบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงกรุณาว่าเปนกำพร้าได้ทรงอุปการะเกื้อกูลทั้งตัวเอง ตลอดจนภรรยาและบุตร์ธิดาทั้งปวงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนอเนกประการ

ถึงรัชกาลปัตยุบันนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนขึ้นเปน รองเสนาบดี กระทรวงธรรมการ ได้พระ

ราชทานยศเ
เมื่อวันที่ ๖ เ
ให้เปนเสนาบ่
อำมาตย์เอก

ราชทานสุพรรณ
มีศักดินา ๑๐๐๐

ราชทานยศมหาด
ในตำแหน่งเสนาบดี
ไม่สามารถจะรับรา
ออก จาก หน้าที่เมื่อเดือน

ตามเรื่องประวัติของท.

เห็นได้ว่าท่านได้รับราชการตั้งแต่ตำแห
ถึงตำแหน่งสูงสุดคือเสนาบดี ด้วยคุณค
หน้าที่ และคุณความเพียรแสวงหาคว
เวลาอยู่เสมอ

ยังหน้าที่ราชการพิเศษที่ท่านได้สนองพ
ส่วนพระองค์และส่วนราชการแผ่นดินอีกมากมาย เ
ชั้นกล่าวพอเปนสังเขปบ้าง คือ

พ.ศ. ๒๔๓๑ — ๓๒ เปนเลขานุการของพระวรวง
องค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ออกไปส่งเสด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ ๔ พ.

นีย เอ๊าสเตรีย

ฯส แล้ว ตรวจ

เจ้า ยรม วงศ์ เธอ

ะ ราชสาส์น เยียม

ง ญวน

ต่ ครั้ง ยัง ทรง ดำรง

ๆ ใน ประเทศ ยุโรป

, ค้น เคย กับ ราชสำนัก

..พุทธเจ้าหลวง ในประเทศอังกฤษ

ร ราชาภิเษก สมเด็จ พระนางเจ้า วิเลมินา แห่ง

ม กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑

รัฐบาล ไป ใน การ ประชุม สันติภาพ ณ กรุง เฮค

เศษ ออกไป รับ เสด็จ พระบาท สมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว แต่

ง ดำรง ตำแหน่ง สมเด็จ พระยุพราช เมื่อ สำเร็จ การ ทรง

จ กลับ เข้า มา ถึง ประเทศ ญี่ปุ่น พ.ศ. ๒๔๔๕

เป็น องคมนตรี ทั้ง รัชกาล ที่ ๕ และ รัชกาล ปัตยุบัน, เป็น กรรม

สัมปาทิก หอ ข
เปน กรรมกาะ
สมเด็จ พระ จุ
โรงเรียน นั้น,
ได้ รับ พระราชทา
เสือป่า รุ่น แรก
สังกัด เหล่า ราบหล
พระองค์, เปน ผู้ช่
พระ ดำรงราชานุภา
เลื่อน ขึ้น เปน อุปนายก สภา
นายก จัด ตั้ง สามัคยาจารย์ สม
ช่วย ส่ง เสริม การ ศึกษา ใน ทาง ช่
กรรมการ ราชนาวีสมาคม ฯลฯ

กิจ การ สำคัญที่สุด ที่ ท่านได้ กระ
เต็มไป ด้วย ประโยชน์ คือ การ จัดการ
ท่านโดย ตรง การ ศึกษาใน สมัย ที่ ท่านเ
ศึกษาธิการ ถึงแม้ว่าได้ ทรง พระ กรุณาโปร
ศึกษาธิการ ขึ้น แล้วแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ รวมเวลา ๖
เปน การเริ่มต้น การ ศึกษาใน กรุงเทพ ฯ คนพึ่ง จะนิ
ใหม่ๆ มี วิทยาศาสตร์เปนต้น ยังจะต้องเริ่มสอน โรงเรียนทั่ว

หญ่เสียแล้ว
ระหว่างเวลา
การศึกษา
โดย ปริมาณ
เมญ ขนาด ย่อม
ที่ได้ตั้งเจ้าหน้าที่
วัด. กล่าวโดย
ชการ มาเปนการ
ปเปน การศึกษา
.ยควรแก่อัตตภาพของ
.ง การศึกษา ก็ได้รับความ
จริงอยู่ในสมัยนี้ เราเห็นคน
.งดี คนพาลและคนใจอำมะหิตก็มี
กษาซึ่งเปนเพียงส่วนน้อยแก้ไขและ
ญตามสมัยนั้นไม่ได้ เท่าที่ได้ทำ
เพระเสด็จเปนเจ้าหน้าที่ผู้สามารถ และ
.ง การศึกษาของบ้านเมือง ในสมัยของท่าน
.งท่านได้ล่วงไปโดยได้ผล ในการก่อร่างตั้งตัว
..งอใจ ในที่นี้ควรจะอ้างหนังสือเรียนที่ท่านได้แต่ง
..รวมขึ้นมาเปนองค์พยานไว้ด้วย คือ

พลเมืองดี, แบบเรียน จรรยา สมบัติ ของ ผู้ดี, จรรยาแพทย์, อักขระวิธี, พงศาวดาร ย่อ, คำเทียบ ร. ล., แบบเรียน ราชการ กรม มหาดเล็ก, แบบ กวีนิพนธ์ ซ้ำระ ตัดตอน มา ลง พิมพ์ไว้ เปน ชุด ๆ, ศัพท์ พากย์ ต่าง ๆ รวบ รวม พิมพ์ ไว้เปน ส่วน ๆ เหล่า นี้เปน แบบเรียน ที่ได้ ใช้ เปน ประโยชน์ มาก ตราบเท่า ทุก วันนี้

ท่าน เปน ผู้ มีวิริยภาพ อัน แรงกล้า การ มา นั่ง จับไข้ อยู่ กับ งาน ใน สำนักงาน เปน อัน ชี้น ชื่อ และ ทราบ กัน ดี ใน พวก ที่เคย ร่วม งาน กับ ท่าน ท่านได้ เคย ออก วาจา ว่า งานเปน อาหาร ของ ท่าน ซึ่ง ผู้ ที่ ค้นเคย กับ ท่าน แล้วไม่ ติดใจ สงสัย เลย ความเพียร เปน คุณแก่ ท่าน มากในเวลา ปรกติ แต่ ก็ กลับให้ โทษ แก่ ท่านในเวลา ที่ ท่านไข้

ท่าน มีอัธยาศัย สุภาพ, เผื่อแผ่, มัธยัสถ์, ซื่อ สัตย์ ต่อ หน้าที่ และความเห็นแน่ แก่ใจ ของ ท่าน ใน หน้าที่ ผู้ ใหญ่ จึงได้ ทั้ง ความ รักใคร่ นับถือ และ ยำเกรง ใน ส่วน ที่ เกี่ยว กับ คน ทั้งหลาย ท่าน ตั้ง ใจเผื่อแผ่ และ หวังให้ ประโยชน์ โดย วาจา คุณ อยู่ เปนนิตย์ ท่านได้ แต่ง เรื่อง เตือน เพื่อน พิมพ์เปน สมุด เล็ก ๆ ขนาด บรรจุ กระเป๋า เสื้อ แจก บรรดา ญาติ มิตร์ และ ผู้ ต้อง การ ท่านได้ บำเพ็ญ ความ มัธยัสถ์ ด้วย ประการ ที่ จะให้ เปน เยี่ยง อย่าง ใน ห้อง ทำ งาน ของ ท่าน ณศาลา ว่า การ กระทรวง ไม่มี อะไร นอก จาก ที่ จำเปน ใครโผล่ เข้า มาก็ ถึง ตัว ท่านได้ ทีเดียว ใน บ้าน ของ ท่าน ทุก อย่าง จัด เพื่อ สอาดและเกลี้ยง ท่าน ตั้งใจแสดง อยู่ ทุก ขณะ ว่าไม่ชอบใจในความหรูหราและเปลืองเปล่า

ในสวนของท่านๆ อุดหนุนให้ปลูกผัก ท่านเคยมีผักแจกแก่เพื่อนฝูง และเคยออกวาจาเพื่อประโยชน์ในทางแนะนำว่า ในบ้านของท่านจะไม่ต้องซื้อผักที่พอจะปลูกกินเองได้. บรรดาเพื่อนร่วมราชการท่านเคยปรารภถึงความประพฤติและหลักฐานเสมอ การเปรียบหลักฐานของคนด้วยรูปเห็ดกับเจดีย์ และการเปรียบความขึ้นเร็วลงเร็วด้วยพลุซึ่งดังตึงแล้วก็เงียบสว่างจ้าแล้วก็วับหาย เปนคำเตือนที่สกิดใจกันอยู่มาก. ในส่วนความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตราธิราชเจ้า ก็จะหาผู้เสมอเหมือนท่านได้ยาก. คุณความดีของท่านนั้น จะกล่าวอย่างไรก็ไม่ดีไปกว่าอ้างข้อความในประกาศตั้งเจ้าพระยาดังข้อคัดตัดตอนมาลงไว้ต่อไปนี้

"อนึ่งในเวลาที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ไปราชการทั้งในพระราชอาณาจักรและนานาประเทศ ได้ปลงใจลงในราชการ อุตสาหสอดส่องสังเกตกิจการต่างๆ มีการศึกษาและจริยคติเปนสำคัญ จึงเปนผู้มีความรู้กว้างขวางในทางจัดการศึกษา เมื่อได้มารับราชการในกระทรวงธรรมการ จึงได้จัดระเบียบราชการในกระทรวงได้เรียบร้อยเปนหลักฐาน และตั้งรูปการศึกษาแล้วแก้ไขต่อๆ มาจนการศึกษาแพร่หลายไปตลอดพระราชอาณาจักร์ สมดังพระบรมราโชบายทั้งได้เปนผู้แต่งตำราเรียนให้แพร่หลายเปนประโยชน์แก่กุลบุตร์เปนอันมาก ก็การศึกษาเปนสิ่งสำคัญสำหรับชาติและประเทศประการใด เปนการยากลำบากเพียงใด และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เปน

ผู้มีความอดทนมิได้หวั่นไหวย่อท้อต่ออุปสัคทั้งปวง ตั้งหน้าอุตสาห
พากเพียรจัดการสำเร็จมาถึงเพียงนี้ มีผลอย่างใด ย่อมปรากฏ
แก่มหาชนอยู่แล้ว ทั้งได้จัดตั้งสามัคยาจารย์สมาคมให้เปนที่ชุมนุม
หารือและศึกษาศิลปวิทยาให้แตกฉานยิ่งขึ้น

"เมื่อได้ระลึกถึงราชการที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กระทำมา
ทั้งปวงนี้แล้ว ก็เปนพยานให้เห็นชัดว่า พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เปน
ผู้มีสติปัญญาวิจารณญาณอย่างสุขุม มีความสามารถในราชกิจ
น้อยใหญ่ ได้กระทำความดีไว้ในราชการเปนอันมาก ทั้งเปนผู้มี
อัธยาศัยเยือกเย็นมั่นคง ทั้งตั้งใจปฏิบัติราชกิจต้องตามพระบรม
ราโชบายซึ่งเข้าใจถ่องแท้ เพราะเปนผู้ที่ได้ทรงคุ้นเคยและรับ
ราชการใกล้ชิดพระองค์อย่างสนิท มีความโอบอ้อมอารีเปนที่นิยม
แห่งชนโดยมาก ตั้งตนไว้ในที่สมควรแก่เกียรติยศ ที่ทรงพระ
กรุณาชุบเลี้ยง"

ท่านเจ้าพระยาพระเสด็จหาได้มีชีวิตอยู่ดูผลแห่งกิจการอัน
สำคัญที่ท่านได้ปลูกเพาะขึ้นไว้ไม่ ท่านเปนผู้มีความเพียรอันแรง
กล้าสู้สละความสุขส่วนตัวเพื่อประกอบการงานให้แก่ชาติ กำลัง
แห่งร่างกายไม่สามารถที่จะทนทานความอุตสาหะพยายามของท่าน
ได้จึงได้ป่วยทุพพลภาพลงเมื่อปลายมือ

ท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ ดังได้บรรทึก
ไว้ คือ

ก. มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๔๓๓

ข. ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๓๕

ฃ. มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๔๓๗

ค. ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๔๐

ฅ. ตติยจุลจอมเกล้า เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๔๒

ฆ. มงกุฎสยามชั้นที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๔๓

ง. ทุติยจุลจอมเกล้า เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๕๑

จ. ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๔

ฉ. มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๕๓

ช. ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๕๕

ซ. ปฐมจุลจอมเกล้า เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๖

ฌ. ตรารัตนวราภรณ์ เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๕๕

ญ. เหรียญรัชฎาภิเศก เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๓๖

ฎ. เหรียญดุษฎีมาลา เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๓๗

ฏ. เหรียญราชินี เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๔๐

ฐ. เหรียญประพาสยุโรป เมื่อวันที่ ๓ มกราคม ๒๔๔๐

ฑ. เหรียญทวีธาภิเศกไกล่ทอง เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๔๖

ฒ. เหรียญราชรุจิรัชกาลที่ ๕ ไกล่ทอง เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๔๙

ณ. เข็มอักษรประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๕๐

ต. เหรียญรัชมงคลไกล่ทอง เมื่อวิ ยน ๒๔๕๐

ต. เหรียญรัชมังคลาภิเศก ไกล่ เมื่อวันที่ ๗
พฤศจิกายน ๒๔๕๑

ถ. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๓ เมื่อวันที่ ๑๑
พฤศจิกายน ๒๔๕๑

ท. เข็มพระชนมายุศมมงคล ทองคำ เมื่อวันที่ ๑๕
กุมภาพันธ์ ๒๔๕๒

ธ. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๓ เมื่อวันที่ ๓๑
ธันวาคม ๒๔๕๓ เลื่อนชั้นชั้นที่ ๒ เมื่อวันที่ ๓๐
ธันวาคม ๒๔๕๗

น. เหรียญจักรพรรดิมาลา เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๕๗

บ. เข็มข้าหลวงเดิม เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๔๕๔

ป. เหรียญราชรุจิรัชกาลที่ ๖ ไกล่ทอง เมื่อวันที่ ๒๓
มิถุนายน ๒๔๕๔

ผ. เข็มสมุหมนตรี เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๔๕๔

ฝ. เหรียญบรมราชาภิเศก เมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๕๔

พ. เข็มไอยราพรต เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๔๕๔

ฟ. เข็มราชินีชั้นที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๔๕๕

ภ. เหรียญโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เมื่อวันที่ ๕ กุมภา
พันธ์ ๒๔๕๕

ม. เจพระพันปีหลวงชั้นที่ ๒ เมื่อวันที่ ๔

มกร.. ๘๖

ย. เยอร์มัน เชิด เยอร์มัน เคราน์ ออฟ ปรุสเซีย เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๓๒

ร. เอ๊าสเตรีย ฟอร์ชเชฟเลีย แฟรนซิส โซเสฟ เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๓๒

ล. สวิเดน ไนธ์ รอแยล นอรเวเยียน ออฟ เสต์โอล์ฟ เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๓๒

ว. เดนมาร์ค ไนธ์ เดนิบรอค เมื่อวันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๓

ศ. ญี่ปุ่น ไฟฟ์ ลาเวน เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๓๓

ษ. ฝรั่งเศส ออฟ ฟิเชียร์ ดาคาเดมี เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๓๕

ส. เบลเยียม แกรนด์ครอส ลิโอโปลด์ เมื่อวันที่ ๒ มกราคม ๒๔๔๒

ห. ญี่ปุ่น แกรนด์ครอส เสเครตเตรเซอร์ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๔๔๕

ฬ. บรันสวิค แครนด์ออฟฟิเซอ ออฟ ธี เฮนรี ธิไลออน เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน ๒๔๕๓

เมื่อท่านมีอายุได้ ๒๑ ปี พระบิดาได้ทรงสู่ขอท่านผู้หญิงเสงี่ยม บุตรีหลวงอนุรักษ์ภูเบศ (สังห์โต) ซึ่งมารดาเป็นพระญาติ และทรงจัดการวิวาหมงคลให้เข้าพระยาพระเสด็จได้อยู่ที่บ้านท่าน

ผู้หญิงเสงี่ยม ถนนอัษฎางค์ ตรงปากทางที่เป็นหัวถนนแพร่งนรา
เดียวนี้ ตลอดมาจนท่านได้ย้ายไปอยู่ที่บ้านซึ่งได้พระราชทานใหม่
ที่ถนนหลานหลวงข้างวัดสิตาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ท่านให้ชื่อ
บ้านใหม่นี้ว่า "วิสุทธคาม" และได้อยู่ตลอดมาจนถึงอสัญกรรม

เจ้าพระยาพระเสด็จมีบุตร์และธิดา คือ

๑. หม่อมหลวงหญิงปก มาลากุล ณกรุงเทพ ถึงแก่กรรม
เมื่ออายุ ๒๙ ปี

๒. หม่อมหลวงหญิงบ้วง มาลากุล ณกรุงเทพ

๓. หม่อมหลวงหญิง ป่อง มาลากุล ณกรุงเทพ

๔. หม่อมหลวงชาย ปิ่น มาลากุล ณกรุงเทพ มหาดเล็ก
รับใช้ใน พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

๕. หม่อมหลวงหญิง เปนศรี มาลากุล ณกรุงเทพ

๖. หม่อมหลวงหญิง เปี่ยมสิน มาลากุล ณกรุงเทพ ถึงแก่
กรรมเมื่ออายุ ๔ ปี

๗. หม่อมหลวงชาย ปนศักดิ์ มาลากุล ณกรุงเทพ ถึงแก่
กรรมเมื่ออายุ ๒ ปี

๘. หม่อมหลวงหญิง ปานตา มาลากุล ณกรุงเทพ

ทั้ง ๘ คนนี้ ท่านผู้หญิงเสงี่ยมเป็นมารดา ยังมีบุตร ๔
ธิดา ๑ ที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยมเป็นมารดา รวมอีก ๕ คน ถึงแก่กรรม
เสียแต่ยังไม่ทันมีชื่อ บุตรอนุภรรยามี ๒ คนคือ

๙. หม่อมหลวงชาย หนู มาลากุล ณกรุงเทพ

๑๐.หม่อมหลวงหญิง หนุ่ย มาลากุล ณกรุงเทพ

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ป่วยเปนโรคเส้นประสาทพิการ มีไข้มะแลเรีย สำทับด้วย เริ่มแต่ต้นศก ๒๔๕๘ ได้กราบถวายบังคมลาออกไปตากอากาศรักษาตัวอยู่ที่ชายทะเลตำบลหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ตั้งแต่เดือนกรกฎาคมถึงตุลาคม แล้วย้ายขึ้นไปรักษาตัวอยู่ที่บางปอินจนถึงเดือนพฤศจิกายน อาการค่อยทุเลา กลับมาพักอยู่ที่บ้านถนนหลานหลวง ไม่ช้าพอเดือนธันวาคมก็กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวเมืองชวา กลับมาจากเมืองชวา มีอาการมากขึ้น ได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยบำนาญแต่สิ้นศกนั้น รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๕๙ อาการมีแต่ทรงกับทรุด แพทย์ทั้งฝรั่งและไทยช่วยกันประกอบการรักษาอย่างแข็งแรง แต่เหลือที่จะเยียวยาได้ ด้วยเปนโรคเส้นประสาทพิการอย่างแรง Acute Neurasthenia พอถึงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ ท่านเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีถึงแก่อสัญกรรม ได้พระราชทานโกศมณฑปและเครื่องประดับเกียรติยศอย่างราชตระกูล และทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่บุตรภรรยาเปนอเนกประการ

ธรรมศักดิ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
เมื่อทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ

ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัตยุบัน แห่งประเทศสยาม

ภาคที่ ๑

(พ.ศ. ๒๔๑๔—๒๔๓๔)

กระทรวงธรรมการตั้งเปนกระทรวงเสนาบดีในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ตรงกับปีมโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมต่าง ๆ ซึ่งรวมเข้าเปนกระทรวงธรรมการ คือ กรมศึกษาธิการ ๑ กรมพิพิธภัณฑ์ ๑ กรมพยาบาล ๑ กรมธรรมการสังฆการี ๑ ทั้ง ๔ กรมนี้เดิมบังคับบัญชาอยู่ต่างกัน เปนกรมเก่าแต่กรมธรรมการสังฆการี นอกจากนั้นมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ กรมพิพิธภัณฑ์อยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก กรมศึกษาธิการก็เกิดขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก แลกรมพยาบาลนั้นพึ่งโปรด ฯ ให้จัดขึ้นใหม่ก่อนหน้าตั้งกระทรวงธรรมการไม่ช้านัก มีเรื่องประวัติของกรมนั้น ๆ แต่เบื้องต้นมารวมกับกรมธรรมการสังฆการีจัดเปนกระทรวงธรรมการ ดังจะบรรยายต่อไปนี้

ประวัติกรมศึกษาธิการ

เดิม เมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๔๑๔ พระบาท สมเด็จ พระ จุล จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว เสด็จ เถลิง ถวัลย ราช สมบัติได้ ๔ ปี ทรง พระ กรุณาโปรด ฯ ให้ ตั้งโรงเรียน หลวง ขึ้น ที่ใน พระ บรม มหา ราชวัง แล้วโปรด ฯ ให้ มี หมาย ประกาศ ชัก ชวน พระ ราชวงศ์ แล ข้าราชการ ให้ ส่ง บุตร หลาน เข้า เล่า เรียน มี สำเนา ความ ตาม ประกาศ ดัง นี้

ประกาศเรื่องโรงเรียน

มี พระ บรม ราชโองการ มา ร พระ บัณฑูร สุร สิงหนาท ให้ ประกาศ แก่ หม่อม เจ้า หม่อม ราชวงศ์ แล ข้า ราชการ ผู้ ใหญ่ ผู้ น้อย ซึ่ง ได้ นำ บุตร ทูล เกล้า ฯ ถวาย ให้ ทำ ราชการ ฉลอง พระเดช พระคุณ ใน กรมมหาดเล็กบ้าง ใน กรม ทหาร มหาด เล็ก รักษา พระองค์บ้าง มี เปน อัน มาก

ทรง พระราช ดำริห์ ว่า บุตร หลาน ของ ท่าน ทั้ง ปวง บรรดา ที่ เข้า รับ ราชการ ฉลอง พระเดช พระคุณ อยู่ นั้น แต่ ส่วน เปน ผู้ มี ชาติ มี ตระกูล ควร จะ รับ ราชการ ใน เบื้อง หน้า ต่อไป แต่ ยังไม่รู้ หนังสือไทย แล ขนบ ธรรม เนียม ราชการ อยู่ โดย มาก ที รู้ อยู่ บ้าง แต่ ยังใช้ อักษร เอกโท แล ตัว สกด ผิด ๆ ไม่ ถูก ต้อง ตาม แบบ อย่าง ก็ มี อยู่ มาก แล การ รู้ หนังสือ นี้ ก็ เปน คุณ สำคัญ ข้อ ใหญ่ เปน เหตุ จะให้ ได้ รู้ วิชา แล ขนบ ธรรม เนียม ต่าง ๆ จึง ทรง พระ กรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ จัดโรง สอน ขึ้นไว้ ที่ใน พระ บรม มหา ราชวัง แล้ว จัด

คนในกรมพระอาลักษณ์ตั้งให้เปนขุนนาง พนักงานสำหรับเปนครู
สอนหนังสือไทย สอนคิดเลข แลชนบธรรมเนียมราชการ พระ
ราชทานเงินเดือนครูสอนให้สมควรพอใช้สรอย ส่วนผู้เรียนหนังสือ
นั้นก็จะพระราชทานเสื้อผ้านุ่งห่ม กับเบี้ยเลี้ยงกลางวันเวลาหนึ่ง
ทุกวัน ครูสอนนั้นจะให้สอนโดยอาการเรียบร้อยไม่ให้ด่าตีหยาบ
คาย

อนึ่งบุตรหลานของข้าราชการซึ่งยังไม่ได้นำเข้ามาทูลเกล้า ฯ
ถวายนั้นก็ดี ถ้าสมัครจะเข้ามาฝึกหัดเล่าเรียนหนังสือไทย ก็
จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเล่าเรียน เพื่อจะ
ให้รู้หนังสือ รู้จักคิดเลขแลชนบธรรมเนียมราชการให้ชัดเจน
จะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ถ้าท่านทั้งปวงได้
ทราบหมายประกาศนี้แล้ว จงมีใจยินดีหมั่นตักเตือนบุตรหลาน
ของท่านทั้งปวงให้เข้ามาฝึกหัดหนังสือไทย ถ้าเล่าเรียนได้ชำนาญ
ในการหนังสือแล้ว ความดีงามความเจริญก็จะมีแก่บุตรหลาน
ของท่านทั้งปวงไปสิ้นกาลนาน

ประกาศมาณวันพฤหัสบดี เดือนท้าย แรม ๓ ค่ำ ปีมแม
ตรีศกศักราช ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔)

โรงเรียนหนังสือไทยที่โปรดให้ตั้งขึ้นนี้ เปนโรงเรียนหลวง
แรกที่จะมีขึ้น โปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย แต่เมื่อยัง
เปนหลวงสารประเสริฐปลัดกรมพระอาลักษณ์เปนอาจารย์ใหญ่ ตัว

โรงเรียนอยู่ในบริเวณโรงทหารมหาดเล็กข้างหลังโรงละครเก่า ในสนามต่อพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตวันตก (เดี๋ยวนี้รื้อเสียหมดแล้ว) เมื่อตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นแล้วไม่ช้า ทรงพระราชปรารภว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและหม่อมเจ้าต่างกรม ซึ่งได้เล่าเรียนอักขรสมัยภาษาไทยแล้ว ควรจะเล่าเรียนภาษาต่างประเทศให้ได้วิชาความรู้สูงขึ้นไป จึงโปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนภาษาอังกฤษขึ้นอิกโรง ๑ โปรดให้นายฟรานซิส ยอช แปเตอร์สัน อังกฤษเปนครู โรงเรียนอยู่ที่ตึกสองชั้นริมประตูพิมานไชยศรีข้างตวันออก (ที่เปนพระคลังข้างที่เดี๋ยวนี้) โรงเรียนหลวงทั้ง ๒ โรงนี้นโปรดให้ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก เพรารอยู่ในบริเวณโรงทหารมหาดเล็ก การเบิกจ่ายเลี้ยงดูสำหรับโรงเรียนได้อาศัยพนักงานในกรมทหารมหาดเล็ก เปนการสดวก ผู้บังคับการทหารมหาดเล็กจึงมีหน้าที่เปนผู้อำนวยการโรงเรียนหลวงด้วยแต่ครั้งนั้นมา

โรงเรียนภาษาอังกฤษตั้งอยู่ไม่ถึง ๕ ปี พอถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ ครูลากลับไปยุโรปต้องเลิกเสียคราว ๑ จนถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒ จึงโปรดให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่พระราชวังนันทอุทยาน แทนโรงเรียนที่เลิกนั้น โปรดให้คอกเตอร์แมกฟาแลนด์อะเมริกันเปนอาจารย์ใหญ่ แต่มีกรรมการสำหรับจัดการหาได้ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กไม่ โรงเรียนที่ขึ้นอยู่

ในกรมทหารมหาดเล็กคงเหลือแต่โรงเรียนหนังสือไทย ที่พระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย เปนอาจารย์ใหญ่แห่งเดียว.

ถึงปีมโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคิศวรกุมาร (กรมพระดำรงราชานุภาพ) ราชองครักษ์เปนผู้รับพระบรมราชโองการตำแหน่งผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก แล้วโปรดให้เริ่มตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกสอนผู้ที่จะเปนนายร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็กขึ้น เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๔๒๔ อีกโรง ๑ ครั้นจำนวนนักเรียนมากขึ้น ที่ห้องเรียนในโรงทหารมหาดเล็กไม่พอ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระตำหนักเดิมที่สวนกุหลาบ อยู่ด้านตวันออกเฉียงใต้พระบรมมหาราชวัง ให้ตั้งเปนโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก เมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ แลในปลายปีมเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ นั้นทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนทำแผนที่ขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กอย่าง ๑ โปรดให้นายแมกคาธี ช่างทำแผนที่อยู่ในกรมพระกลาโหมย้ายมาเปนครู แล้วเลือกคัดนายร้อยนายสิบพลทหารมหาดเล็กเข้าฝึกหัด ๓๐ คน เริ่มขึ้นไปฝึกหัดที่บางปอินก่อน แล้วจึงลงมาทำแผนที่กรุงเทพ ฯ

ในตอนนี้ประจวบเวลาพระเจ้าลูกเธอเจริญพระชันษาสมควรจะทรงเล่าเรียนวิชาสูงกว่าอักขรสมัยชั้นต้นหลายพระองค์ โปรดให้เสด็จออกมาเล่าเรียนที่โรงทหารมหาดเล็ก ให้พระองค์เจ้า

ดิศวรกุมาร ทรงจัดการเล่าเรียนของพระเจ้าลูกเธอ จึงทรงจัดที่สำหรับพระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงทรงเล่าเรียนหนังสือไทยที่ตึกข้างประตูพิมานไชยศรีด้านตวันตกตรงห้องมุม (ที่เปนห้องสารวัดในพระราชสำนักทุกวันนี้) แห่ง ๑ เปนแต่ให้ครูในโรงเรียนพระยาศรีสุนทร ฯ มาสอนเปนเวลา หาได้จัดตั้งเปนโรงเรียนไม่ แต่ที่สำหรับพระเจ้าลูกเธอพระองค์ชาย ๔ พระองค์ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษนั้นจัดเปนโรงเรียนที่โรงเรียนอังกฤษเดิม อยู่ตรงห้องมุมตึกข้างประตูพิมานไชยศรีด้านตวันออก (ที่เปนพระคลังข้างที่บัดนี้) โรงเรียนนี้ก็ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก เหมือนโรงเรียนเมื่อครั้งพระเจ้าน้องยาเธอทรงเล่าเรียนแต่ก่อนมา

มีที่เล่าเรียนซึ่งมาขึ้นต่อกรมทหารมหาดเล็กในตอนนี้อีกแห่ง ๑ คือการบอกพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่เก๋งหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เดิมเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาโปรดให้พระภิกษุสามเณรเข้าไปเล่าเรียนพระปริยัติธรรมที่ในพระมหาปราสาท มีราชบัณฑิตเปนอาจารย์ประจำมขละคนทั้ง ๔ มข ครั้นพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระมหาปราสาทประดิษฐานพระบรมศพ ต้องย้ายมาบอกพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สร้างเก๋ง

สำหรับ บอก หนังสือ ขึ้น ข้าง หน้า วัด พระ ศรี รัตน ศาสดาราม ๔ เก๋ง มี อาจารย์ บอก เก๋ง ละ คน เหมือน อย่าง บอก มุข ละ คน เมื่อ ครั้ง พระ ภิกษุ สามเณร ยัง เล่า เรียน ที่ พระ มหา ปราสาท ให้ เปน ที่ เล่า เรียน ประจำ มิให้ ต้อง มี เวลา ยัก ย้าย ได้ บอก พระ ปริยัติ ธรรม ที่ เก๋ง ทั้ง ๔ นี้ มา ตั้ง แต่ ปี ชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ใน รัชกาล ที่ ๔ ครั้น ถึง รัชกาล ที่ ๕ เมื่อ ปี มเมีย พ.ศ. ๒๔๓๕ มี อาการ สอบ ปริยัติ ธรรม พระ ภิกษุ สามเณร (เปน คราว ที่ ๓) ที่ พระ ที่ นั่ง สุทไธ สวรรย์ ทรง พระ ราช ดำริ ห์ ว่า ที่ เก๋ง บอก พระ ปริยัติ ธรรม ทั้ง ๔ เก๋ง นั้น ยัง หา มี เจ้า หน้า ที่ จะ อุปการะ ทำนุ บำรุง ให้ เจริญ ไม่ จึง โปรด ให้ พระองค์ เจ้า ดิศวร กุมาร ทรง ดูแล ทำนุ บำรุง ด้วย โรงเรียน จึง มี ขึ้น ใน กรม ทหาร มหาดเล็ก เปน ๕ โรง ด้วย กัน คือ โรงเรียน เดิม ของ พระยา ศรี สุนทร โวหาร แห่ง ๑ โรงเรียน นาย ทหาร มหาดเล็ก ที่ พระ ตำหนัก สวน กุหลาบ แห่ง ๑ โรงเรียน ทำ แผน ที่ แห่ง ๑ โรงเรียน ของ พระเจ้า ลูกยา เธอ แห่ง ๑ โรงเรียน พระ ปริยัติ ธรรม ที่ เก๋ง หน้า วัด พระ ศรี รัตน ศาสดาราม แห่ง ๑

โรงเรียน ทั้ง ๕ ที่ กล่าว มา นั้น โรงเรียน ทำ แผน ที่ ฝึก หัด สำเร็จ ก่อน พอ นักเรียน ทำ แผน ที่ ได้ ก็ โปรด ให้ ตั้ง กรม แผน ที่ ขึ้น เมื่อ ปี ระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ตั้ง นาย แมกคาธี เปน พระ วิภาค ภูวดล เข้า กรม แผน ที่ แต่ คง สังกัด อยู่ ใน กรม ทหาร มหาดเล็ก ต่อ มา ส่วน โรงเรียน นาย ทหาร มหาดเล็ก ตั้ง แต่ ไป ตั้ง

ที่ พระ ตำหนัก เดิม สวน กุหลาบ มีคน นิยม พา บุตร หลาน มา ส่ง เข้า เล่า เรียน มาก ขึ้น ทุก ที โรงเรียน ตั้ง มาได้ สักปี ๑ จำนวน นักเรียน มากเกิน อัตรา ที่ จะ ต้องการ สำหรับ ฝึกหัด เปน นาย ทหาร มหาดเล็ก จึง เปน ปัญหา เกิด ขึ้น ว่า โรงเรียน ที่ พระ ตำหนัก สวน กุหลาบ นั้น จะ ควร รับ นักเรียน ตาม ความ นิยม ของ ผู้ เล่า เรียน ฤๅ จะ รับ แต่ เสมอ อัตรา ที่ ต้อง การ สำหรับ เปน นาย ทหาร มหาดเล็ก เพราะ ใน ชั้น นั้น นักเรียน ยัง เปน นักเรียน ทหาร มี เงิน เดือน แล เครื่อง นุ่ง ห่ม ฝึกหัด อย่าง ทหาร หมด ทุก อย่าง ถ้า จะ จัด ตาม ความ ประสงค์ เดิม ต่อไป ก็ จะ ต้อง จำกัด จำนวน นักเรียน ไม่ รับ ให้ มาก กว่า อัตรา เมื่อ นำ ความ ขึ้น กราบ บังคม ทูล ฯ ขอ เรียน พระ ราช ปฏิบัติ มี รับสั่ง ว่า การ เล่า เรียน เปน การ สำคัญ ของ บ้าน เมือง อย่าง ๑ เมื่อ ความ นิยม เริ่ม เกิด ขึ้น อย่าง นี้ แล้ว ที่ จะ สกัด กั้น เสีย ด้วย หวัง แต่ ประโยชน์ ของ กรม ทหาร มหาดเล็ก กรม เดียว เท่า นั้น หา ควร ไม่ ใน กระทรวง ราชการ ต่าง ๆ ก็ ต้อง การ คน ที่ ได้ เล่า เรียน มี วิชา ความ รู้ เข้า ตำแหน่ง รับ ราชการ อยู่ เปน อันมาก เหมือน กัน ให้ คิด จัด เปน โรงเรียน ชั้น สูง สำหรับ พระ ราชวงศ์ แล ผู้ ที่ จะ เปน ข้า ราชการ ให้ เปน ประโยชน์ กว้าง ขวาง สำหรับ ข้า ราชการ บ้าน เมือง ทั่วไป เถิด ส่วน นักเรียน ทหาร มหาดเล็ก นั้น เมื่อ เรียน วิชา ความรู้ เบื้องต้น ในโรงเรียน สวน กุหลาบ แล้ว จึง ค่อย แยก ไป ฝึกหัด วิชา ทหาร ฉะเพาะ แต่ พวก ที่ จะไป เปน นาย ทหาร มหาดเล็ก เมื่อ พระ ราชทาน พระ บรม ราช

วินิจฉัย ฉนี้แล้ว จึง พระ ราช ทาน พระ บรม ราชานุญาตให้ ขยายโรง เรียน พระ ตำหนัก สวน กุหลาบให้ กว้าง ขวาง ออกไป ด้วยแต่เดิม ตั้ง โรงเรียนเพียง ใน บริเวณ พระ ตำหนักเดิม ๔ หลัง โปรดให้ สร้างตึก ยาว ทาง ด้าน ใต้ ซึ่งเดิม จะ สร้าง เปน โรงปืน ค้าง อยู่ นั้น ให้ สำเร็จ จัด เปน ที่ อยู่ที่ เรียน ของ นักเรียน จนเต็ม ที่ แล้วโปรดให้พระเจ้า ลูก เธอ พรรองค์ เจ้า ชาย ทั้ง ๔ พรรองค์ ซึ่ง ทรง เล่า เรียน อยู่ ในโรงเรียน หนึ่ง ต่าง หาก เสด็จไปเล่าเรียนในโรงเรียน พระ ตำหนัก สวน กุหลาบ ด้วย แต่ นั้นโรงเรียน พระ ตำหนัก สวน กุหลาบ จึงเปลี่ยน เปน โรงเรียน พลเรือน คิด วาง แบบ ฝึก สอน สำหรับ ที่ จะ รับ ราชการ เปน สำคัญ สอน ทั้ง หนังสือไทย แล ภาษา อังกฤษ ด้วย

วิธี สอน หนังสือไทย ในโรงเรียน พระ ตำหนัก สวนกุหลาบ เดิม สอน แบบ หลวง ๖ เล่ม ซึ่ง พระยา ศรีสุนทรโวหาร น้อย คิด ขึ้น คือ หนังสือ มูลบท บรรพกิจ ๑ วาหนิตินิกร ๑ อักษร ประโยค ๑ สังโยค พิธาน ๑ ไวพจน์ พิจารณ์ ๑ พิศาล การันต์ ๑ กำหนด ว่า เรียน จบ ๖ เล่ม แล้ว จะเปน จบ วิชา ชั้น ต้น แต่ได้ ความ ปรากฏว่า นักเรียน ที่เล่าเรียนหนังสือไทย ในโรงเรียนพระยา ศรีสุนทร ฯ แต่ ก่อน มา ที่ จะ เรียน จน จบแบบ เรียน ทั้ง ๖ เล่ม มี น้อย นักเรียน เรียนได้เพียง ๓ เล่มแล้ว ออก จากโรงเรียนไป เสียโดย มาก เพราะ ตาม กระทรวง ต่าง ๆ กำลัง จัดการ งาน ต้อง การ เสมียน อยู่ ทั้ง นั้น

พอนักเรียนเขียนหนังสือเปนก็หาตำแหน่งที่ครั้
อย่เล่าเรียนจนขบวิชาที่สอนในโรงเรียน
ประชุมผู้ชำนาญการฝึกสอน มีพระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย และ
พระยาโอวาทวรกิจ แก่น เมื่อยังเปนหลวงโอวาทวรกิจ อาจารย์
ใหญ่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเปนต้น ปฤกษากันเห็นว่า
ที่จะจัดการฝึกสอนความรู้ให้สูงขึ้นไป จำต้องคิดอ่านให้นักเรียน
เล่าเรียนอยู่จนขบจึงจะได้ เพราะฉะนั้นควรจะมีวิธีใส่หนังสือไทย
ทำนองที่พระสงฆ์มีวิธีสอบพระปริยัติธรรม ให้มีสำคัญในตัว
นักเรียนว่าเปนผู้รู้ถึงชั้นนั้นๆ ให้เข้ากระทรวงซึ่งจะตั้งแต่งรู้ว่า
ควรจะรับคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้ถึงชั้นไหนๆ นักเรียนจะได้อยู่
เล่าเรียนจนสอบได้ถึงชั้นนั้นๆ ตามซึ่งโรงเรียนจะกำหนด แต่
การที่สอบวิชาจะต้องทำให้เปนหลักฐานมั่นคง ให้คนทั้งหลาย
เชื่อถือว่าสอบสวนกันจริงๆ จึงจะเปนประโยชน์ เมื่อปฤกษาเห็น
พร้อมกันดังนี้แล้ว นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ก็ทรงพระ
ราชดำริห์เห็นชอบด้วย จึงโปรดให้คิดแบบวิธีใส่หนังสือไทยขึ้น
เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ แล้วทรงตั้งข้าหลวงสำหรับตัดสินการ
ไล่หนังสือไทย มีพระเจ้าน้องยาเธอ ๓ พระองค์ คือ พระองค์เจ้า
สวัสดิประวัติ ซึ่งต่อมาเปนกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ พระองค์ ๑
พระองค์เจ้าคิศวรกุมาร ซึ่งต่อมาเปนกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เสียก่อน

จึงไม่ใคร่จะมีใคร
เมื่อได้ความดังนี้จึง

ได้เปนกรมพระองค์ ๑ ข้าราชการ ๒ คน คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เมื่อยังเปนพระยา ๑ พระยาศรีสุนทรโวหาร น้อย ๑ รวมทั้ง ๕ นี้เปนข้าหลวงสำหรับชี้ขาดในการไล่หนังสือไทย ตั้งแต่คราวแรกได้ลงมือไล่ประโยค ๑ ซึ่งสอบความรู้ชั้นสามัญเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ มีนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบสอบไล่ได้ในคราวแรกนั้น ๓ คน คือ หม่อมเจ้าชัชวาลย์ในพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมขุนยดินทรไพศาลโสภณ ภายหลังทรงผนวชได้เปนพระราชาคณะ ที่หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์องค์ ๑ หม่อมราชวงศ์สำเริง บุตรหม่อมเจ้าเปียก ในเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ซึ่งเปนพระยาพานุปรีชา อยู่ในกระทรวงวังยังมีคน ๑ หม่อมราชวงศ์ฉะอ้อน บุตรหม่อมเจ้าถึก ในเจ้าฟ้าอิศราพงศ์คน ๑

ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ตั้งประโยค ๒ เพิ่มขึ้น สำหรับสอบความรู้นักเรียนที่จะออกจากโรงเรียนไปรับราชการอีกประโยค ๑ โปรดให้มีประกาศ มีสำเนาความว่า

ประกาศการเรียนหนังสือ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และพ่อค้าราษฎรทั้งปวงทั่วกันด้วยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เห็นว่า วิชาหนังสือเปนต้นเค้าคุณความเจริญของราชการบ้านเมืองยิ่งกว่าศิลป

ศาสตร วิชา การ อื่น ๆ ทั้ง สิ้น ถ้า ผู้ ใด เล่า เรียน รู้ ถ่อง แท้ จริง ถึง แม้ ว่า จะ เปน คน ตระกูล สูง ต่ำ อย่าง ใด ก็ สมควร ที่ จะ ทรง พระ กรุณา ชุบ เกล้า ฯ เลี้ยง ให้ ได้ มี ยศ ศักดิ์ รับ ราชการ บ้าน เมือง สนอง พระเดช พระคุณ ตาม คุณานุรูป ถ้วน ทั่ว กัน ทุก วัน นี้ ผู้ ที่ เล่า เรียน วิชา หนังสือไทย ก็ มี เปน อัน มาก แต่ บาง คน เรียน รู้ ขบ ทำรา เรียน บ้าง ที่ เรียนได้ แต่ ครึ่ง หนึ่ง ค่อน หนึ่ง แล้ว เลิก เรียน เสีย ก็ มี เปน อัน มาก เพราะไม่ มี กำหนด อันใด เปน สิ่ง สังเกต ที่ จะ รับ ประกัน ว่า ผู้ ใด รู้ ถ่อง แท้ จริง และ ผู้ ใดไม่ รู้ จริง จึง ยัง เปน ความ ขัด ขวาง แก่ พระ ราช ประสงค์ ซึ่ง จะ ทรง ชุบ เกล้า ฯ เลี้ยง และ พระ ราชทาน คุณ ความ ดี แก่ ผู้ เล่า เรียน อยู่ เพราะ เหตุ ฉะนี้ได้ โปรด เกล้า ฯ ให้ ตั้ง แบบ หลวง สำหรับ สอบไล่ วิชา หนังสือไทย นักเรียน ทั้งปวง จะ โปรด เกล้า ฯ ให้ มี ข้า หลวง เปน พนักงานไล่ หนังสือ ปี ละ ครั้ง หนึ่ง เสมอ ต่อไป ถ้า นักเรียน คนใด มี ความ รู้ ไล่ได้ ตลอด วิชาโดย กำหนด ไว้เพียง ชั้นใด ก็ จะโปรด เกล้า ฯ พระ ราชทานให้ ได้ คุณ วิเศษ โดย ควร แก่ ผู้มี ความ รู้ ใน วิชา นั้น ถ้วน ทั่ว กัน

กำหนด วิชา ที่ จะไล่ นั้น ชั้น ประโยค ต้น จะ สอน วิชา ตลอด แบบ เรียน หลวง ทั้ง ๖ เรื่อง คือ แต่ มูลบท บรรพกิจ จน ขบ พิศาล การันต์ ถ้า ผู้ ใดไล่ได้ ตลอด ก็ จะได้ หนังสือ สำหรับ ตัว ใบ หนึ่ง ลง ชื่อ ข้า หลวง พร้อม กัน รับ รอง ว่า ผู้ นั้น เปน คน มี ความ รู้ จริง ได้ สอบ ซ้อม วิชา ใน ที่ ประชุม ข้า หลวง แล้ว หนังสือ ฉบับ นี้ จะ เปน ประโยชน์ แก่ ตัว เจ้า ของ

ในเมื่อเวลาจะไปทำการที่ใด ๆ จะได้ถือไปเปนประกันสำหรับตัว ถ้าผู้นั้นอยากจะใคร่เล่าเรียนเพื่อจะได้คุณวิเศษในวิชาชั้นสูงต่อขึ้นไป ก็จะเข้าเรียนในโรงเรียนหลวงสำหรับสอนวิชาชั้นสูงได้ตามพระราชบัญญัติสำหรับโรงเรียน วิชาที่จะไล่ชั้นประโยค ๒ นั้น ๘ อย่าง คือ ลายมือหวัดและบรรจงอย่าง ๑ เขียนหนังสือใช้ตัววางวรรคถูกตามใจความไม่ต้องดูแบบอย่าง ๑ ทานหนังสือที่ผิดคัดจากลายมือหวัดอย่าง ๑ คัดสำเนาความและย่อใจความอย่าง ๑ แต่งจดหมายอย่าง ๑ แต่งแก้กระทู้ความร้อยแก้วอย่าง ๑ วิชาเลขอย่าง ๑ ทำบัญชีอย่าง ๑ ผู้ใดมีความรู้ไล่สอบตลอดวิชาทั้ง ๘ อย่างเปนชั้นประโยค ๒ นี้ ถ้าเปนไพร่หลวงฤๅไพร่สมกรมใด ๆ ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขาดจากสังกัดเดิม ได้หนังสือพิมพ์คุ้มศักดลอดชีวิต ถ้าเปนผู้จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ก็จะทรงพระกรุณาชุบเกล้า ฯ เลื่อนยศตามสมควรแก่คุณานุรูปถ้วนทุกคน ถ้าไม่สมัครจะรับราชการ จะไปทำการที่ใด ๆ ก็จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ไม่ขัดขวาง กำหนดจะได้ไล่หนังสือตั้งแต่ปีขออัฐศกนี้ต่อไป ถ้าผู้ใดจะใคร่ทราบความแลวิธีแบบสำหรับไล่หนังสือโดยละเอียด ก็ให้ไปถามที่ออฟฟิศเจ้าพนักงานจัดการโรงเรียน ฤๅตามโรงเรียนหลวงแห่งใดแห่งหนึ่งนั้นเถิด

ประกาศมาณวันศุกร์ เดือนสาม ขึ้นสองค่ำ ปีระกาสัปตศก

จุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เปนวันที่ ๖๒๙๖ ในรัชกาลปัตยุบัน

ถึงปีขอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้ลงมือสอบประโยค ๒ มีนักเรียนสอบได้ครั้งแรก ๓ คน คือ หม่อมราชวงศ์สำเริง ๑ หม่อมราชวงศ์ฉะอ้อน ๑ ซึ่งสอบประโยค ๑ ได้เมื่อปีก่อน ๒ คน หม่อมราชวงศ์เปีย (คือเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ มาลากุล ณกรุเทพ) ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชาตรีรัสวงศ์ เข้าสอบคราวเดียวได้ทั้ง ๒ ประโยคคน ๑ แต่นั้นก็มีการไล่หนังสือไทยทุกปีมา ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งข้าหลวงเพิ่มเติมขึ้น คือ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวรวรรณากร ซึ่งต่อมาเปนกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์พระองค์ ๑ เจ้าพ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ พระองค์ ๑ หม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑ แลยังมีผู้สอบอีกหลายคน คือ พระสารสาสน์พลขันธ์ สมบุญ ทหารมหาดเล็ก ๑ พระผดุงศุลกกฤต ซึ่งต่อมาเปนพระยาอิศรพันธ์โสภณ ๑ ขุนวรการโกศล ทิม ในกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งเดี๋ยวนี้เปนพระพินิจสารา ๑ ขุนนิพนธ์พจนาท ดิศ ในกรมพระอาลักษณ ๑ แล้วเพิ่มหม่อมราชวงศ์เปีย (เจ้าพระยาพระเสด็จ) ๑ หม่อมราชวงศ์สำเริง (พระยาพจนปรีชา) ๑ ซึ่งไล่ได้แล้วเปนผู้สอบอีก ๒ คน

ตั้งแต่มีวิธีสอบไล่หนังสือไทยขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุสาหะเสด็จไปพระราชทานรางวัล
และประกาศนียบัตรแก่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่นักเรียนทุกปีเสมอมา อาศัยด้วยทรงพระกรุณาโปรดฯ อุดหนุนการเล่าเรียนดังแสดงมานี้ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยรวดเร็ว มีนักเรียนทั้งที่อยู่ประจำ และที่มาเรียนเปนเวลา รวมหลายร้อย ล้วนผู้มีบรรดาศักดิ์ ตั้งแต่พระเจ้าลูกยาเธอเปนต้น ตลอดจนหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการทั้งปวงทั่วไป นักเรียนที่สอบวิชาได้ถือประกาศนียบัตรไปสมัครจะเข้ารับราชการในกระทรวงไหน ผู้เปนเจ้ากระทรวงทบวงการนั้นก็มีความยินดีที่จะรับเอาเข้าตำแหน่งราชการทั่วทุกกระทรวง

ในเวลาเมื่อโปรดให้จัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเปนโรงเรียนสำหรับข้าราชการนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่าควรจะจัดตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายต่อออกไปให้เปนประโยชน์จนถึงราษฎรพลเมืองด้วย เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ จึงพระราชทานกระแสพระราชดำริห์ให้พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ซึ่งได้ทรงจัดการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอยู่แล้ว จัดการตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรต่อออกไปตามพระราชประสงค์

การเริ่มจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรครั้งนั้น จัดโดยข้อวินิจฉัยว่า ราษฎรย่อมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนอยู่ในสำนักพระภิกษุตามพระอาราม เปนประเพณีบ้านเมืองมีมาแต่โบราณ พระภิกษุที่รับเด็กไว้เปนศิษย์ย่อมได้ประโยชน์ใช้สรอยศิษย์ ทั้งได้อุปการะของผู้ปกครองของเด็กด้วย ก็ยินดีที่จะรับเด็กไว้ฝึกสอนอาศัยประเพณีอันนี้โรงเรียนสำหรับราษฎรเสมอมีอยู่ตามวัดแล้วทุกวัด เปนแต่การฝึกสอนสอนตามอัธยาศัยของพระภิกษุซึ่งเปนอาจารย์อันมีความรู้ยิ่งบ้างหย่อนบ้าง สอนมากบ้างน้อยบ้างไม่เปนระเบียบแบบแผน จึงยังไม่เปนประโยชน์แก่มหาชนตามสมควรที่จะเปนการที่จะสอนวิชาความรู้ราษฎรให้ดีขึ้น จะไปว่ากล่าวตักเตือนพระภิกษุผู้เปนอาจารย์ให้ฝึกสอนตามแบบหลวง พระก็มากมายพ้นวิสัยที่จะไปว่ากล่าวตรวจตราได้ทั่วถึง หรือจะทำอย่างไรให้สามารถฝึกสอนเด็กตามแบบหลวงให้ทั่วกันหมดได้ เคยโปรดเกล้า ฯ ให้กรมธรรมการประกาศตักเตือนพระสงฆ์ให้สอนหนังสือตามแบบหลวงแต่เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๑๘ ครั้ง ๑ แล้วก็ไม่เปนไปได้ดังพระราชประสงค์ การที่จะจัดใหม่จำเปนต้องจัดโรงเรียนหลวงขึ้นให้แลเห็นก่อน ว่ารัฐบาลต้องการให้ฝึกสอนเด็กอย่างนี้ๆ เมื่อคนทั้งหลายมีความนิยมที่จะให้บุตรหลานเล่าเรียนตามแบบหลวง ผู้ที่รับเด็กไว้ก็คงหันมาฝึกสอนตามแบบหลวงแพร่หลายออกไป แต่โรงเรียนหลวงที่จะตั้งขึ้นสำหรับให้ราษฎรเล่าเรียนนั้น ถ้าจะไปตั้งที่อื่นนอกจากในวัดก็เห็นว่าจะมีความขัดข้อง

เพราะ ระไปเปน ปรปักษ์ กับ ประเพณี เดิม ซึ่ง ฝากเด็ก ไป เล่า เรียน ตาม วัด ถ้า ผู้ ปกครองเด็ก ยัง เลื่อมใส ประเพณี เดิม อยู่ ตราบใด ก็ คงจะไม่ อุดหนุนโรงเรียน หลวง ตราบ นั้น แต่ ถ้า มา นิยมโรงเรียน หลวง ๆ ก็ จะ เปน เหตุให้เสื่อมเสีย ประโยชน์ที่ พระสงฆ์แล พระ อาราม เคยได้ อยู่ แต่ ก่อน อีก ประการ ๑ การ ที่ จะตั้งโรงเรียน หลวง ขึ้น นั้น จะ ต้อง จ่าย เงิน เดือน แล ค่าใช้ สรอย ของ หลวง เปน เงิน มาก อยู่ ถ้า ต้อง จ่าย ถึง ค่า ซื้อ ที่ แล ก่อ สร้าง โรงเรียน ด้วย ก็ จะ เปลือง นัก ไหน จะ ตั้งโรงเรียนได้ แพร่หลาย ถ้า หาก ว่า ตั้งโรงเรียน ที่ใน วัด จะได้ อาศัย ทั้ง ที่ ดิน แล ศาลา ซึ่ง มี อยู่ แล้ว ทั้ง ภูมิ ที่ ก็ เหมาะ ด้วย วัด มี อยู่ ในที่ ประชุม ชน ทั่ว ทุก หน ทุก แห่ง เปน การ สดวก ดี ด้วย ประการ ทั้งปวง ดังนี้ จึงได้ คิด จัด ตั้งโรงเรียน สำหรับ ราษฎร ขึ้น ตาม วัด ได้ ตั้ง ขึ้น ที่ วัด มหรรณพาราม ก่อน แห่ง อื่น พอ ตั้ง ขึ้น ก็ เกิด ความ ขัดข้อง ด้วย คน พา กัน ตื่น โดย ความ เข้าใจ ผิด ว่า รัฐบาล จะ เก็บ เอา เด็ก นักเรียน เปน ทหาร จึงโปรดให้ มี หมาย ประกาศ ชี้แจง เมื่อ ณวันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ปี ระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ มี สำเนา ความ ว่า

ประกาศโรงเรียน

มี พระ บรม ราชโองการ โปรดเกล้า ฯ ให้ ประกาศ แก่ พระ ราช วงศานุวงศ์ แล ข้า ทูล ละออง ธุลี พระบาท ผู้ ใหญ่ ผู้ น้อย ใน พระ บรม

มหาราชวัง แล พระราชวังบวร กับทวย รายฎร ทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า.

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าการวิชาหนังสือเปนต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะทนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพันบ้านเมืองสยามเรานี้ ที่จนโตใหญ่ไม่รู้หนังสือไทยก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่านได้เขียนได้แต่ไม่ถูกถ้วนนั้นก็มีโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงยังมีน้อยไม่พอกับผู้ที่จะเล่าเรียน มีพระราชประสงค์จะให้พระราชวงศานุวงศ์ แลบุตรหลานข้าราชการ แลราษฎรทั้งปวง ได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง จึงทรงเสียสละพระราชทรัพย์ออกตั้งโรงเรียน แลจ้างครูสอนบำรุงการเล่าเรียน สิ้นพระราชทรัพย์เปนอันมาก โรงเรียนซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วตามพระอารามหลวงเปนหลายแห่ง แลยังทรงพระราชดำริห์จะให้ตั้งโรงเรียนให้มีสำหรับพระอารามหลวงทุก ๆ พระอาราม เพื่อจะให้บุตรหลานของไพร่พ้าข้าแผ่นดินได้เล่าเรียนโดยสดวก ไม่ต้องเสียเงินทองอะไรเลย แลโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วที่พระตำหนักสวนกุหลายแห่งหนึ่ง ยังจะตั้งโรงเรียนสำหรับข้าราชการอีกแห่งหนึ่ง พระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ ก็เพราะ

ทรง พระ มหากรุณา แก่ไพร่ฟ้า ข้า แผ่น ดิน แล มี พระ ประสงค์ จะ ให้ วิชา หนังสือไทย รุ่ง เรือง แพร่ หลาย เปน คุณ แก่ ราชการ แล เปน ความ เจริญ แก่ บ้าน เมือง ยิ่ง ขึ้นไป

บัด นี้ ทรง ทราบใต้ ฝ่าละออง ธุลี พระยาท ว่า ราษฎร ตื่น เล่า ฦๅ กัน ว่า ซึ่งโปรด เกล้า ฯ ให้ ตั้ง โรงเรียน นั้น พระราช ประสงค์ จะ เก็บ เด็ก นักเรียน เปน ทหาร ผู้ ที่ จะ ส่ง บุตร หลาน เข้า มา เรียน หนังสือ ก็ มัก จะ พา กัน หวาด หวั่น ครั่นคร้าม ว่า บุตร หลาน จะ ต้อง เปน ทหาร เปน อัน มาก ที่ พูด เล่า ลือ อย่าง นี้ เปน การไม่ จริง ห้าม อย่า ให้ ผู้ ใด พลอย ตื่น เต้น เชื่อ ฟัง คำ เล่า ลือ นี้ เปน อัน ขาด คน ที่ ควร จะ ชัก เปน ทหาร ก็ มี อยู่ พวก หนึ่ง ต่าง หาก ไม่ ต้อง ตั้ง โรงเรียน เกลี้ย กล่อม เด็ก มา เปน ทหาร เลย อนึ่ง เด็ก ทั้ง ปวง นี้ ก็ แต่ ล้วน เปน บุตร หลาน ไพร่ฟ้า ข้า แผ่นดิน ทั้ง สิ้น ด้วย กัน ถ้า จะ เก็บ เอา มา เปน ทหาร เสีย ตรง ๆ นั้น จะไม่ได้ หรือ จะ ต้อง ตั้ง โรงเรียน เกลี้ย กล่อม ให้ ลำบาก แล เปลือง พระราช ทรัพย์ ด้วย เหตุใด ผู้ ที่ เล่า ลือ โจษ กัน อย่าง นั้น เหมือน เปน คนไม่ มี กตัญญู ไม่ รู้ พระเดช พระคุณ ใน พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่ หัว อัน ทรง พระ มหา กรุณา ทรง พระราช ดำริห์ จัดการ จะให้ เปน คุณ เปน ประโยชน์ แก่ ประชา ราษฎร ทั่วไป ใน พระราช อาณาจักร์

ถ้อย คำ ของ คน เช่น นั้น ใคร ๆ ไม่ ควร จะ เชื่อ เอา เปน ประมาณ ถ้า ใคร มี บุตร์ หลาน อยาก ให้ ได้ เล่า เรียน ให้ มี วิชา ความ รู้ สำหรับ ตัว ก็ ส่ง เข้า เล่า เรียน ใน โรงเรียน สอน ที่ ใกล้ เคียง เขตร์ บ้าน ที่ อยู่ นั้น ๆ

เถิด อย่าคิดหวาดหวั่นครั่นคร้ามด้วยข้อที่บุตรหลานจะต้องคิดเป็นทหารนั้นเลย

ประกาศมาณวันศุกร์ เดือนหก แรม ๓ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เป็นปีที่ ๑๘ ฤๅวันที่ ๖๐๑๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

เมื่อมีหมายประกาศแล้ว ผู้คนค่อยหายตื่นตกใจ จึงได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามพระอารามใหญ่น้อยแพร่หลายออกไปโดยลำดับ มีพระยมวงศานุวงศ์และข้าราชการพากันศรัทธารับอุปการะโรงเรียนในวัดของวงศ์สกุลบ้าง ในวัดอันใกล้สถานที่อยู่บ้างมากขึ้นทุกที ไม่ช้าเท่าใดโรงเรียนหลวงก็ตั้งแพร่หลายออกไปจนถึงหัวเมือง

ถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงพระราชดำริห์ว่าโรงเรียนหลวงได้จัดตั้งแพร่หลาย การเล่าเรียนเจริญขึ้นมากแล้ว แต่หน้าที่การจัดโรงเรียนสำหรับประชาชนเป็นราชการพลเรือนมาเกี่ยวเนื่องอยู่ในฝ่ายทหาร เพราะได้โปรดให้เริ่มจัดการขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก และเวลานั้นก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ย้ายกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ไปจากกรมทหารมหาดเล็กไปเป็นตำแหน่งผู้ช่วยบัญชาการทหารบกอยู่ในกรมยุทธนาธิการ ถึงเวลาอันสมควรจะแยกการจัดโรงเรียนทั้งปวงออกจากกรมทหารมหาดเล็ก จัดตั้งเป็นกรม ๑ ในราชการพลเรือนต่างหาก จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ มีสำเนาความว่า

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศ ณ ทราบทั่ว กัน ว่า การเล่าเรียนวิชา เปนการสำคัญ ของราชการ บ้านเมือง แต่ก่อน มา ยังหาได้จัดตั้งขึ้นเปนแบบแผนให้แพร่หลาย แล ยังหาได้มีเจ้าพนักงาน สำหรับบังคับบัญชา ราชการ ฝ่ายการเล่าเรียนทั้งปวงไม่ บัดนี้ ได้ทรงทำนุบำรุง การเล่าเรียนให้เปนแบบอย่างเจริญ รุ่งเรืองขึ้นได้มาก แลได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีเจ้าพนักงาน รับกระแสพระราชดำริห์จัดการ นั้นตลอด มา เมื่อ การเล่าเรียนเจริญขึ้น ผู้ซึ่งรับราชการในการเล่าเรียน คือ เจ้าพนักงานสำหรับบังคับจัดการเล่าเรียน แล อาจารย์ผู้ฝึกสอนวิชาเปนต้นนั้น ก็มีมากขึ้นโดยลำดับ ผู้ซึ่งรับราชการในตำแหน่งการทั้งปวงเหล่านี้ ก็เปนข้าราชการ รับราชการแผ่นดิน ฉลองพระเดชพระคุณในส่วน ๑ เหมือนกับข้าราชการกรมอื่นๆ แต่ยังหาได้มีตำแหน่งในราชการไม่ เพราะราชการฝ่ายการเล่าเรียนยังไม่ได้ตั้งสังกัดขึ้นเปนกรม ๑ เหมือนกับประเทศอื่นๆ

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานซึ่งสำหรับจัดการเล่าเรียนทั้งปวง รวมเปนกรม ๑ เรียกว่า กรมศึกษาธิการ ผู้ซึ่งได้รับกระแสพระราชดำริห์เปนหัวหน้า พนักงานจัดการเล่าเรียน เปนตำแหน่งข้าหลวงผู้บัญชาการศึกษา แลให้ผู้ซึ่งได้รับราชการอยู่ในพนักงานจัดการเล่าเรียนทั้งปวง สังกัดขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการ ตามตำแหน่งซึ่งได้รับราชการนั้นทุกคน ให้กรมศึกษาธิการนี้ เปนกรม ๑ ในราชการฝ่ายพลเรือนเหมือนกับกรมอื่นๆ สืบไป

3110

ประกาศ มา ณวันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปี กุญนพศก จุล ศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐)

เมื่อ ประกาศ ตั้ง กรมศึกษาธิการ แล้ว จึง ทรง พระกรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ กรมหมื่น ดำรง ราชานุภาพ ทรง บัญชาการ กรมศึกษาธิการ ทั้ง เป็น ผู้ ช่วย บัญชาการ ทหาร บก ใน กรม ยุทธนาธิการ ด้วย เป็น ๒ ตำแหน่ง ด้วย กัน โปรดให้ โรงเรียน ทั้งปวง อันขึ้น อยู่ ใน กรม ทหาร มหาดเล็ก แลโรงเรียน ที่ พระราชวัง นันทอุทยาน ซึ่ง มี กรรมการ จัด อยู่ ต่าง หาก กับ ทั้ง กรม แผนที่ มา ขึ้นใน กรม ศึกษาธิการ ตั้ง ที่ ว่าการ ที่ ตึกยาวข้าง ประตู พิมาน ชัยศรี ด้าน ตวันออก (คือที่ พระคลัง ข้างที่ ทุก วันนี้) ต่อ มา

ประวัติ ชั้น ต้น ของ กรมศึกษาธิการ มี มา ดังนี้ เมื่อ ตั้ง เป็น กรมศึกษาธิการ แล้ว การที่ได้ จัด ต่อ มา จน ตั้ง เป็น กระทรวง เสนาบดี เป็น อย่างไร จะ บรรยาย ต่อไป ข้าง หน้า อีก ส่วน ๑

เรื่อง ประวัติ กระทรวง ธรรมการ

เมื่อ ก่อน จะ ตั้ง เป็น กระทรวง เสนาบดี

กรมธรรมการ สังฆการี กรมศึกษาธิการ กรม พยาบาล กรม แผนที่ แล พิพิธภัณฑสถาน ได้ มารวม อยู่ใน บังคับบัญชา อันเดียวกัน ตั้ง ต้น เป็น กระทรวง ธรรมการ เมื่อใน ปี ฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ (คือ รัตนโกสินทร ศก ๑๐๘) ใน ปีนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช

ตำริห์ขัด ตั้งที่ประชุมเสนาบดี ตำแหน่งเสนาบดีเดิมมี ๖ ตำแหน่ง คือ มหาดไทย ๑ กลาโหม ๑ เปนอรรคมหาเสนาบดี กรมท่า ๑ กรมเมือง ๑ กรมวัง ๑ กรมนา ๑ เปนเสนาบดีจตุสดมภ์ ทรงพระราชดำริห์จะเพิ่มขึ้นอีก ๖ ตำแหน่ง คือ กรมยุทธนาธิการ ๑ กรมพระคลัง ๑ กรมยุติธรรม ๑ กรมธรรมการ ๑ กรมโยธาธิการ ๑ กรมราชมุรธาธร ๑ รวมเปนตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง โปรดให้เสนาบดีในตำแหน่งเดิมกับผู้ซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เปนเสนาบดีต่อไป เข้าไปประชุมปฤกษาราชการหน้าพระที่นั่ง ตั้งแต่ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ เปนต้นมา ผู้ที่นั่งประชุมในชุดนั้น คือ

๑	มหาดไทย	เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่สมุหนายก
๒	กลาโหม	เจ้าพระยาพลเทพ พุ่ม ที่สมุหพระกลาโหม
๓	กรมท่า	กรมหลวงเทวงศ์วโรประการ
๔	กรมเมือง	กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์
๕	กรมวัง	กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
๖	กรมคลัง	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ ประชวร กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ รองออกแทน
๗	กรมนา	พระยาภาสกรวงศ์
๘	กรมยุทธนาธิการ	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๙	กรมยุติธรรม	พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหมื่นสวัสดิ์วัฒนวิสิษฐ์)

๑๐ กรมธรรมการ เรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

๑๑ กรมโยธาธิการ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์

๑๒ กรมราชมรชาธร กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์

เมื่อทรงตั้งที่ประชุมเสนาบดีแล้ว ถึงปีชาล พ.ศ. ๒๔๓๓ (รัตนโกสินทรศก ๑๐๙) ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพพ้นจากหน้าที่ในกรมยุทธนาธิการมาทรงบัญชาการธรรมการฝ่ายเดียว เพราะฉะนั้นตั้งแต่ปีชาล พ.ศ. ๒๔๓๓ มา กรมธรรมการก็เปนกระทรวงบริบูรณ์หมดทุกอย่าง เปนแต่ยังไม่ได้ประกาศชื่อว่าเปนกระทรวงเสนาบดีเท่านั้น

การที่จัดในกระทรวงธรรมการในชั้นแรก จัดเปนกรมกลางสำหรับการกระทรวงที่รวมกันกรม ๑ กรมธรรมการสังฆการี ๑ กรมศึกษาธิการ ๑ กรมพยาบาล ๑ พิพิธภัณฑสถาน ๑ มีตำแหน่งข้าราชการประจำหน้าที่ต่าง ๆ ดังนี้

กรมกลาง

๑ อธิบดี บัญชาการกระทรวงทั่วไป กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

๒ สมุหบัญชี หัวหน้าพนักงานกรมกลาง หลวงวินิจวิทยาการทิม (พระพินิจสารา)

๓ เลขานุการของอธิบดี หลวงไพศาลศิลปสาตร ม ร. ว. เปีย (เจ้าพระยาพระเสด็จ)

๔ นายเวรจดหมาย นายเล็ก (ชุนพิสิฐสรรพวิจารณ์)

๕ นาย เวร เก็บ หนังสือ แล ห้อง สมุด ขุน วรพจน พิจิตร พิณ
(หลวง ประชุม บรรณสาร เตชะคุปต์)

๖ นาย เวร รายงาน แล ทะเบียน ขุน วรพิทย์ พิจารณ์ เพิ่ม
(พระยา พิพิธภักดี เตชะคุปต์)

๗ นาย เวร พัศดุ ขุน วรกิจ พิศาล จำรัส (พระยา รัตนกุล)

๘ นาย เวร บัญชี เงิน ขุน วรการ พิเศษ เพ็ง

กรมธรรมการสังฆการี

๑ ท่างวาง เปน รอง อธิบดี เทียบ ที ปลัด ทูลฉลอง พระยา วุฒิการบดี ม. ร. ว. คลี่ (เจ้าพระยา วิชิตวงศ์ วุฒิไกร)

๒ พนักงานบัญชีพระสงฆ์ หลวง วิจิตรธรรมปริวัติ อ่อน (พระยา พฤฒาธิบดี)

๓ พนักงาน การ พระ อาราม หลวง นวกิจโกศล ม. ร. ว. สนิท

๔ พนักงาน จัด ผล ประโยชน์ พระ อาราม หลวง ธนผลพิทักษ์ ติศ (พระยา วิสัตยารักษ์)

๕ ตุลาการ ศาล ธรรมการ ขุน วินิจฉัย ชาญ คดี

๖ พนักงาน การ พระราช พิธี หลวงธรรมรักษา (พระธรรมรักษา พุก พรหมจินดา)

กรมศึกษาธิการ

๑ รอง อธิบดี หม่อมเจ้า ประภากร ในสมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยา บำราบ ปรปักษ์

๒ หัวหน้าพนักงานแต่งตำรา ขุนประเสริฐอักษรนิติ แพ
(พระยาปริยัติธรรมธาดา)

๓ หัวหน้าสารวัดตรวจโรงเรียน ขุนประสารอักษรพรรณ เสงี่ยม
(พระพิพิธนราธิการณ์)

๔ ผู้จัดการศึกษาพิมพการ หม่อมเจ้าอัชยา ในกรมขุน
วรจักรธรานุภาพ

กรมพยาบาล

๑ อธิบดี พรยาไกรโกษา เทศ ย้ายไปเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่
ณเมืองเชียงใหม่ ในปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรง
พระกรุณาโปรดฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เป็นตำแหน่งอธิบดีด้วย

๒ ที่ปฤกษา พระยาประเสริฐสาตรอำรง หนู

๓ ที่ปฤกษา หมอ เฮวาด ตี เฮส

๔ สารวัดตรวจโรงพยาบาล หลวงไกรกิศยานุกิจ สวัสดิ์

๕ บัญชีกลาง ขุนพิสิฐสรรพวิจารณ์ เจียม (พระยาอมรรัตน
สมบรณ์ พระคลังข้างที่)

พิพิธภัณฑสถาน

๑ ผู้บัญชาการ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต
(กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป)

๒ ผู้รักษา นายจีน

กรมศึกษาธิการ

การที่ได้จัดในกรมศึกษาธิการ นับแต่ตั้งกรมศึกษาธิการมา ได้จัดโรงเรียนต่าง ๆ เปนโรงเรียนชั้นสูง ๔ โรง คือ

๑ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ คงฝึกสอนทางความรู้สำหรับรับราชการตามที่ได้กล่าวมาแล้ว มีการสอบวิชาแลเสด็จพระราชดำเนินไป พระราชทานรางวัลนักเรียนต่อมาทุกปี มีการบำรุงพิเศษซึ่งเกิดขึ้นใหม่อย่าง ๑ คือ สมเด็จพระมาตามหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ประทานทุนเล่าเรียนแก่นักเรียนปีละ ๓ คน

๒ โรงเรียนมหาธาตุวิทยาลัย ตั้งขึ้นใหม่เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้ปฏิสังขรณ์ศาลาเรียนหนังสือของเดิมที่วัดมหาธาตุขึ้น ๖ หลัง จัดเปนที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม แล้วให้ย้ายการยอกหนังสือพระภิกษุสามเณรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยที่เล่าเรียนคับแคบไม่พอกัน ไปตั้งที่วัดมหาธาตุ โปรดให้เรียกนามว่า "มหาธาตุวิทยาลัย" แลโปรดให้สมเด็จพระวันรัตน ฑิต แต่เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เปนพระเทพโมฬีเปนผู้บำรุง ให้พระยารัตนกุลธำรัส เมื่อยังเปนขุนวรกิจพิศาล ย้ายจากตำแหน่งนายเวรกรมศึกษาธิการ ไปเปนผู้จัดการมหาธาตุวิทยาลัย อาจารย์ที่บอกพระปริยัติธรรมนั้น คือ พระยาธรรมปรีชา บุญ เมื่อยังเปนหลวงญาณภิรมย์ ๑ พระยาธรรมปรีชา ทิม เมื่อยังเปนหลวง

อุดมพินดา ๑ หลวงศรีวรโวหาร ๑ หลวงธรรมานุวัติจำนง ใย ๑ พระยาพานปรีชา เรือง เมื่อยังไม่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ๑ นายอุ่นเปรียญ ยอกมูล ๑ นอกจากการยอก พระปริยัติธรรมยังมีหอพระไตรปิฎกจัดตั้งขึ้นที่มหาธาตุวิทยาลัยอีกอย่าง ๑ พระราชทานหนังสือซึ่งสร้างในพระราชวังบวร เมื่อรัชกาลที่ ๓ มาก่อน แล้วมีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ตลอดจนพระภิกษุสงฆ์ มีศรัทธาให้คัมภีร์พระไตรปิฎกแก่หอไตร ฯ มหาธาตุวิทยาลัยอีกมาก ต่อมาเมื่อเลิกโรงทานที่เคยมีในพระบรมมหาราชวัง ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเครื่องกัณฑ์เทศน์ส่วนธรรมทาน ให้ย้ายไปแสดงที่มหาธาตุวิทยาลัยทุกวันพระ จึงเปนที่แสดงธรรมด้วยอีกอย่าง ๑ มหาธาตุวิทยาลัยเปนที่มีผู้เลื่อมใสช่วยอุปการะไม่ขาด ที่บริวาคทรัพย์และสิ่งของให้ใช้เกื้อกูลการเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรก็มี ที่ไปถวายอาหารและเภสัชก็มี ปรากฏรายการอุปการะอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเนือง ๆ

๓ โรงเรียนสราญรมย์ โรงเรียนพระยาศรีสุนทรโวหาร ซึ่งเปนโรงเรียนแรกที่ตั้งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ คงจัดเปนโรงเรียนสอนเวลากลางวันมาเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ที่โรงเรียนเดิมคับแคบไม่พอนักเรียนในเวลาเมื่อมีคนนิยมการเล่าเรียนมากขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานหอบิลเลียดที่ข้างวังสราญรมย์ (คือที่เปนโรงเรียนนายทหารบกต่อมานั้น) ให้เปนโรงเรียน ได้ย้ายโรงเรียน

พระยาศรีสุนทรโวหารไปตั้งที่นั่น แล้วเรียกโรงเรียนสราญรมย์ต่อมา

๔ โรงเรียนสนันทาลัย (คือโรงเรียนราชินีทุกวันนี้) ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างขึ้นในการพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศต่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ การก่อสร้างสำเร็จเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการแล้ว จึงได้ย้ายโรงเรียนนันทอุทยานซึ่งสอนภาษาอังกฤษมาตั้งที่โรงเรียนสุนันทาลัย เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙

๕ โรงเรียนแผนที่ โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ การที่ตั้งสำหรับแต่จะหัดพนักงานไว้รับราชการทำแผนที่ เริ่มแรกมีนักเรียน ๓๐ คนขึ้นไปตั้งหัดที่บางปอิน พอใช้โต๊ะทำแผนที่ได้ก็ย้ายลงมาทำแผนที่กรุงเทพฯ เริ่มแต่ในพระบรมมหาราชวังออกไปจนทั่วทั้งบริเวณพระนคร ตั้งที่ทำการที่โรงเรียนอังกฤษเดิมตรงริมประตูพิมานชัยศรีด้านตวันออก ครั้งถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๗ ทรงพระกรุณาให้ตั้งเปนกรมทำแผนที่ มีทำเนียบตำแหน่งคือ

พระวิภาคภวดล (แมกคาธี) เจ้ากรม

หลวงสากลกิจประมวญ (ม.ร.ว. เฉลิม ในกรมหมื่นมนตรีรักษา) ปลัดกรม

หลวงคำนวณคัมนานต์ (ศรี เกียว นี่เปน พระยาคำนวณ) ปลัดกรม

ขุนประมาณสถลมารค สมุหบัญชี (ม. ล. แปลก เกียว นี่เปน พระยาสากลกิจประมวญ)

นายบัญชา ภูมิสถาน (เสง คือ พระยามหาอำมาตย์) นายเวร
นายบัญหาร ภูมิสถิตย์ (เย็น ภายหลังเปนพระโภชากร) นายเวร
นายแถลงการวิตถกิจ (ใจ ภายหลังเปนขุนประมาณสถลมารค)
นายเวร

นายมานิตรัฐยา (เอม ภายหลังเปนหลวงรัตวิภาคกิจ) นายเวร กรมแผนที่ขึ้นในกระทรวงธรรมการ อยู่จนรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงย้ายไปขึ้นในกระทรวงเกษตราธิการ

โรงเรียนราษฎร คือ โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นตามพระอารามดังกล่าวมาแล้ว ตามบัญชีปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ มีโรงเรียนที่ได้จัดขึ้นแล้ว รวม ๓๐ โรง

ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ

๑ วัดคฤหบดี
๒ วัดจักรวรรดิราชาวาส
๓ วัดเทพธิดา
๔ วัดเทพศิรินทราวาส
๕ วัดบพิตรพิมข
๖. วัดประยุรวงศาวาส
๗ วัดพิชัยญาติการาม
๘ วัดมหรรณพาราม
๙ วัดมหาพฤฒาราม

๑๐ วัด ราชบพิธ

๑๑ วัด ราชบุรณ

๑๒ วัด ราชผาฏิการาม

๑๓ วัด สังเวช วิศยาราม

๑๔ วัด สามจีนใต้

๑๕ วัด อมรินทราราม

๑๖ วัด อินทาราม

๑๗ วัด อรุณ ราช วราราม

หัวเมือง

๑๘ วัด กระษัตรา ธิราช กรุงเก่า

๑๙ วัด นิเวศน์ธรรมประวัติ กรุงเก่า (มีมาแต่สร้างวัด)

๒๐ วัด รวก ท่าเรือ กรุงเก่า

๒๑ วัด ศาลา ปูน กรุงเก่า

๒๒ วัด เสนาสนาราม กรุงเก่า

๒๓ วัด ชัยมงคล จังหวัดอ่างทอง

๒๔ วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง

๒๕ วัด เสา ธง ทอง จังหวัดลพบุรี

๒๖ วัดโบถ จังหวัดอุทัยธานี

๒๗ วัด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนคร ปฐม

๒๘ วัด สัตนาถบริวัตร จังหวัดราชบุรี

๒๙ วัดคงคาราม จังหวัดเพ็ชรบุรี

๓๐ วัดกลาง จังหวัดสมุทปราการ

การโรงเรียนตามพระอารามที่ได้จัดมาจนถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ มีแจ้งอยู่ในรายงานกรมศึกษาธิการทูลเกล้า ฯ ถวาย มีสำเนาความดังนี้

รายงานกรมศึกษาธิการ

ออฟฟิศ กรมศึกษาธิการ

ณวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญนพศกศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ข้าพระพุทธเจ้า ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ขอพระราชทานทำรายงานโรงเรียนทั้งปวง จำนวนเดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ ปีขออัฐศก เปนรายงานฉบับที่ ๗ นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ได้เรียบเรียงริโปตรายงานโรงเรียนนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ตั้งแต่จำนวนปีระกาสัปตศก มาจนปีขออัฐศก เปนรายงาน ๖ ครั้งแล้ว ฉบับที่ ๗ นี้ เปนรายงานครั้งที่ ๔ ในจำนวนปีขออัฐศก ทุลศักราช ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙)

การสอบไล่หนังสือไทยในจำนวนปีขออัฐศก ซึ่งเปนครั้งที่ ๓ นั้นมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งข้าหลวงผู้สอบไล่คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ๑ ข้าพระพุทธเจ้า ๑ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ ๑ พระยาภาสกรวงศ์ ๑

พระยาศรีสุนทรโวหาร ๑ ส่วนผู้ตรวจ คือ พระผดุงศุลกกฤษย์ ๑ พระสารสาสน์พลขันธ์ ๑ ขุนนิพนธ์พากยา ๑ ขุนวรการโกศล ๑ ให้ประชุมสอบไล่วิชานังสือไทย นักเรียน

ณวันศุกร เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ปีขอ อัฐศก ข้าพระพุทธเจ้าได้เชิญข้าหลวง แลผู้ตรวจมาประชุมณหอมิวเซียม พร้อมกัน สอบไล่วิชาหนังสือไทย นักเรียนเปนวันต้น จนถึงณวันศุกร เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ จึงสำเร็จเปนวันที่ได้สอบไล่ ๘ วัน

จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่วิชาหนังสือไทย ในชั้นประโยคต้น นักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาย ๒๓ คน ได้ ๑๐ คน ตก ๑๓ คน นักเรียนโรงเรียนสราญรมย์ ๕ คน ได้ ๓ คน ตก ๒ คน นักเรียนโรงเรียนตามพระอารามต่าง ๆ ๔๑ คน ได้ ๑๓ คน ตก ๒๘ คน วิชาชั้นประโยคที่ ๒ นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลายเข้าสอบไล่ ๑๐ ได้ ๓ คน ตก ๗ คน นักเรียนที่เรียนวิชาชั้นประโยคต้นมาแต่โรงเรียนตามพระอารามไล่ได้ในจำนวนปีระกาสัปตศก แล้วมาเรียนวิชาชั้นประโยค ๒ ณโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาย เข้าไล่ ๗ คน ได้ ๓ คน ตก ๔ คน

รวมนักเรียนที่เข้าสอบไล่วิชาชั้นประโยคต้น ๖๙ คน ได้ ๒๖ คน ตก ๔๓ คน วิชาชั้นประโยค ๒ เข้าไล่ ๑๗ คน ได้ ๖ คน ตก ๑๑ คน นักเรียนเข้าสอบไล่วิชาชั้นประโยคต้น จำนวนปีระกา

สัปตศก ๖๕ คน ปีขออัฐศก ๖๙ คน มากกว่าปีระกา สัปตศก ๔ คน นักเรียนไล่ได้ตลอดวิชาชั้นประโยคต้น จำนวนปีระกาสัปตศก ๒๓ คน ปีขออัฐศก ๒๖ คน มากกว่าปีระกาสัปตศก ๓ คน นักเรียนเข้าสอบไล่วิชาชั้นประโยค ๒ จำนวนปีระกาสัปตศก ๕ คน ปีขออัฐศก ๑๗ คน มากกว่าปีระกาสัปตศก ๑๒ คน นักเรียนไล่ได้ตลอดวิชา จำนวนปีระกาสัปตศก ๓ คน ปีขออัฐศก ๖ คน มากกว่าปีระกาสัปตศก ๓ คน วิธีไล่และชื่อนักเรียนโดยละเอียดมีแจ้งอยู่ในรายงานซึ่งข้าหลวงผู้สอบไล่พร้อมกันได้เรียบเรียงขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อคราวไล่หนังสือนั้นแล้ว

นักเรียนซึ่งสอบไล่หนังสือไทยได้ในชั้นประโยคต้นแล้วนั้น สมัครจะเข้าเรียนวิชาชั้นประโยค ๒ ต่อไปอีกเปนอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ให้เข้ามาเล่าเรียนอยู่ณโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ส่วนนักเรียนไล่ได้ชั้นประโยค ๒ นั้น ที่เปนเด็กก็ให้เรียนวิชาชั้นสูงอยู่ในโรงเรียนอีก ที่สมควรจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ก็ได้ออกรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ต่อไป

การตรวจโรงเรียนที่เคยพระราชทานรางวัลเปนการประจำปีนั้น เมื่อถึงกำหนดสิ้นปี ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดเจ้าพนักงานออกตรวจโรงเรียนทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองเปน ๔ กอง แต่ปีก่อน ๆ มาผู้ไปตรวจได้ตรวจแต่ความรู้นักเรียนอย่างเดียว ปีนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งกำหนดข้อบังคับลงเปนแบบ ให้พนักงานผู้ตรวจ ๆ โดย

ละเอียด ตลอดไป ถึง ความประพฤติ
แล ความ ปกครองของ ผู้ อุปการะบำ
ราชการ โดย แบบ อย่าง ธรรมเนี
พากเพียร สอนวิชานักเรีย
ทาน รางวัล เปน ความช
ตรวจ มา นั้น แล
ของโรงเรียน อย่าง
รัย ราชการ ตำแห
คุณ หา ความ ชอบ

ในริโปรต ที่ พนักงาน..

เห็น ด้วย เกล้า ฯ ว่า สมควร จะ พระราชทาน รางวัล เปน ความ ชอบ แก่ อาจารย์ อยู่ ๑๐ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้ นำความ ขึ้น กราบบังคม ทูล พระกรุณา ครั้ง ๑ แล้ว โปรด พระราชทาน รางวัล แก่ อาจารย์ ที่ มี ชื่อ เหล่า นั้น พร้อม ด้วย ใน วัน พระราชทานรางวัล นักเรียน ที่ได้ หนังสือได้ และ รางวัล ประจำปี สำหรับ นักเรียน พระ ตำหนัก สวน กุหลาบ แล้ว แต่ รางวัล ประจำปี ของ นักเรียนโรงเรียน อื่น ต่าง ๆ นั้น ข้า พระพุทธเจ้า ได้ จัด สิ่งของ ที่ จะพระราชทานรางวัลไป แจก แก่ นักเรียน ตรวจได้ ทุก ๆ โรงเรียน กำหนด ของ รางวัล เปน ชั้น ตาม สมควร แก่ ความรู้ นักเรียน คือ รางวัล ที่ ๑ เปน สิ่ง ของ ราคา เพียง ๖ บาท ได้ แก่ นักเรียน ผู้ หมั่น เล่าเรียน เปน ที่ หนึ่ง ในโรงเรียน นั้น คน ๑ รางวัล ที่ ๒ เปน สิ่ง ของ ราคา

น มีความรู้ในชั้น ขบ พิศาล การันต์ ดี
างวัลที่ ๓ เปน สิ่งของราคาเพียง
ขบไวพจนพิจารณ์ สังโยค
๑ รางวัลที่ ๔ เปนสิ่ง
วาม รู้ในชั้น ขบ อักษร
ในโรงเรียนนั้น อย่าง
ได้แก่ นักเรียน
วม นักเรียนที่ได้
ที่สาม ๑๖
แห่ง สิ้น ๑๑๓ คน

การโรงเรียนทั้งปวงในระหว่าง ๓ เดือนนี้ ก็เปนการเจริญเรียบร้อยเสมอมาได้ โรงเรียนที่ได้ตั้งขึ้นทั้งเก่าใหม่ก็ไม่ได้เลิกถอนเปลี่ยนแปลงประการใด ในรายงานครั้งที่ ๖ จำนวนโรงเรียน ๓๔ ตำบล อาจารย์ ๘๓ คน นักเรียน ๒๑๓๐ คน มาในรายงานครั้งที่ ๗ นี้ จำนวนโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ โรงเรียนใหญ่ ๔ ตำบล รวมนักเรียน ๓๑๖ คน โรงเรียนตามพระอารามในกรุงเทพ ฯ ๑๗ ตำบล รวมนักเรียน ๑๑๙๓ คน โรงเรียนตามพระอารามหัวเมือง แขวงกรุงเก่า ๔ ตำบล รวมนักเรียน ๒๑๓ คน แขวงเมืองอ่างทอง ๒ ตำบล รวมนักเรียน ๕๙ คน แขวงเมืองสมุทปราการ ตำบล ๑ นักเรียน ๔๔ คน แขวงเมืองลพบุรี ตำบล ๑

นักเรียน ๓๑ คน แขวงเมืองนครชัยศรี ๒ ตำบล รวมนักเรียน ๖๑ คน แขวงเมืองราชบุรี ตำบล ๑ นักเรียน ๑๒ คน แขวงเมืองเพ็ชร์บุรี ตำบล ๑ นักเรียน ๑๘ คน แขวงเมืองมโนรมย์ ตำบล ๑ นักเรียน ๓๐ คน ท่าเรือพระพุทธยาท ตำบล ๑ นักเรียน ๒๐ คน รวมโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ ๒๑ ตำบล อาจารย์ ๖๑ คน นักเรียน ๑๕๐๖ คน โรงเรียนตามพระอารามหัวเมือง ๑๓ ตำบล อาจารย์ ๒๐ คน นักเรียน ๔๘๘ คน รวมทั้งสิ้นโรงเรียน ๓๔ ตำบล อาจารย์ ๘๑ คน นักเรียน ๑๙๙๔ คน คิดเทียบกับรายงานครั้งที่ ๖ จำนวนโรงเรียนคงเท่ากัน ครั้งที่ ๗ อาจารย์ลดลงกว่าครั้งที่ ๖ สองคน นักเรียนลดลง ๑๓๖ คน

ในจำนวนปีจออัฐศกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่านักเรียนที่เล่าเรียนวิชาหนังสือไทยมีความรู้กว้างขวางเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนโดยมาก สมควรที่จะต้องจัดการสอนวิชาชั้นสูงขยับเลื่อนขึ้นไปเปนลำดับโดยสมควร และจะต้องจัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาชั้นต้นรายฎรให้แพร่หลายออกไปอีก การที่จะจัดใหม่ดังที่กราบบังคมทูลพระกรุณาฉะนี้ ข้าพระพุทธเจ้ากำลังคิดตั้งแบบแผน และหนังสือเครื่องเล่าเรียนเพิ่มเติมขึ้นอีก คงจะเปนการสำเร็จได้ในปีกุญนพศกนี้

การโรงเรียนทั้งปวงแม้ต่อไป เมื่อได้จัดการเพิ่มเติม ฤๅเปลี่ยนแปลงแก้ไขประการใดอีกแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงจะได้รับ

พระราชทานเรียบเรียงรายงานนำชี้นทูลเกล้า ฯ ถวายต่อครั้งหลัง ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้มีการเปลี่ยนแปลงอันนับว่าเปนการสำคัญในการศึกษาอย่าง ๑ คือ เปลี่ยนตำราเรียนหนังสือไทย เลิกสอนตามแบบเรียน ๖ เรื่องของพระยาศรีสุนทรโวหารน้อย มาใช้แบบเรียนเร็วซึ่งกรมศึกษาธิการแต่งขึ้นใหม่ เหตุที่เปลี่ยนตำราเรียนนี้ เพราะตำรา ๖ เล่มเดิมสอนแต่กระบวนอักขรวิธี นักเรียนต้องเรียนถึง ๓ ปีจึงจะจบทั้ง ๖ เล่ม ครั้นเมื่อโรงเรียนหลวงสอนวิชาอื่นเพิ่มเติมขึ้นอีก ต้องการเวลาให้นักเรียนเรียนวิชาอื่นได้ใน ๓ ปีนั้นด้วย จึงคิดแบบเรียนเร็ว ๓ เล่มขึ้นใหม่ ให้นักเรียนเรียนรู้อักขรวิธีได้ในปีเดียว ฤๅปีครึ่งเปนอย่างช้า แบบเรียนเร็วจึงได้ใช้ในโรงเรียนแต่นั้นเปนต้นมา เมื่อแก้ไขแบบเรียนแล้วก็ต้องแก้ไขหลักสูตรสำหรับใส่หนังสือ ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งพระราชบัญญัติการสอบวิชา เมื่อณวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๙ ตรงกับปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ เนื้อความตามพระราชบัญญัตินั้น

ข้อ ๑ แต่ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ ต่อไปให้มีการสอบวิชาปีละ ๒ ครั้ง

ข้อ ๒ ความรู้หนังสือไทยให้จัด ๓ ประโยค ความรู้ภาษาอังกฤษซึ่งตั้งวิธีสอบขึ้นใหม่ให้สอบเปน ๖ ชั้น

ข้อ ๓ ถ้า นักเรียน คนใด สอบ หนังสือไทยได้ ตั้ง แต่ ประโยค ๒ ขึ้นไป ฤๅ สอบ ภาษา อังกฤษได้ ตั้ง แต่ ชั้น ๔ ขึ้นไป โปรดให้ เปน อิศร แก่ตัว พ้น จาก หมวด หมู่สังกัด กรม ซึ่ง จำเปน ต้อง รับ ราชการ ตาม กฎหมาย เดิม ทุก คน พระราชบัญญัติ มี เนื้อความ ดังนี้

เปลี่ยนอธิบดีกรมธรรมการ

เมื่อปี เถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ กรม หมื่น ดำรง ราชานุภาพ เปน ราชทูต พิเศษ เสด็จไป ยัง ราชสำนัก ต่าง ประเทศ ใน ยุโรป คือ ประเทศ รุสเซีย เปน ต้น แล้วให้ ตรวจ การศึกษา ใน นานา ประเทศ ทั้ง ยุโรป อียิปต์ แล อินเดีย ด้วย กรม หมื่น ดำรง ราชานุภาพ กราบถวาย บังคม ลาไป เมื่อ เดือน กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ทาง นี้โปรดให้ พระยา วุฒิการบดี เปน ผู้ รั้ง ตำแหน่ง อธิบดี ในปี นี้ มี ราชการ เกิดขึ้น ทาง หัวเมือง ทรง พระ กรุณาโปรดให้ พระยรมวงศานุวงศ์ แล ข้าราชการ เปน ข้าหลวง ใหญ่ ออก ไป ประจำ อยู่ ตาม หัว เมือง หลาย มณฑล กิจ ที่ จะ ต้อง บัญชาราชการ หัวเมือง มี มาก ขึ้น กว่า แต่ ก่อน เจ้า กระทรวงไม่ สันทัด ทาง ราชการ ซึ่ง ทรง พระราชดำริห์ จัด แก้ ไข ใหม่ ต้อง ทรงบัญชาการ หัวเมือง เอง ก็ เกิด ลำยาก ด้วย เสีย เวลา ที่ จะ ทรง พระ ราชดำริห์ ราชการ อย่าง อื่น อัน เปน การ สำคัญ มี อยู่ ทั่วทุก กระทรวง ด้วย เหตุ นี้ จึง ทรงพระราชดำริห์ จะ เปลี่ยน เสนาบดี กระทรวง มหาดไทย ครั้น กรมหมื่น ดำรง ราชา นุภาพ เสด็จ กลับ จาก ยุโรป มา ถึง กรุงเทพ ฯ เมื่อ ปลาย เดือน

มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เปนเสนาบดีมหาดไทย ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ตรงกับปีมโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ ในคราวที่ประกาศตั้งกระทรวงธรรมการ เปนกระทรวงเสนาบดี แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ มาเปนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

จบเรื่องประวัติกระทรวงธรรมการ เมื่อก่อนเปนกระทรวงเสนาบดี เพียงนี้

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์

เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

ภาคที่ ๒

(พ.ศ. ๒๔๓๕—๒๔๔๔)

เมื่อ ทรง พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่น ดำรง ราชานุภาพ ย้ายไป เป็น เสนาบดี กระทรวง มหาดไทย แล้ว ทรง พระกรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ พระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดี กระทรวง เกษตราธิการ ย้าย มา เป็น เสนาบดี กระทรวง ธรรมการ กรม ต่าง ๆ ที่ คง มี อยู่ คือ กรม ศึกษาธิการ กรม พยาบาล กรม พิพิธภัณฑ์ กรม สังฆการี ส่วน กรม ธรรมการ นั้น ยก เป็น กรม บัญชาการ กระทรวง เรียก ว่า กรม ธรรมการกลาง และมี กรม ราชบัณฑิต มาสมทบ เป็น กรม ขึ้น อีก กรม๑ เลื่อน พระยา วุฒิการบดี ซึ่ง เป็น จางวาง กรม พระ ธรรมการ และ เป็น รอง อธิบดี เป็น ปลัดทูล ฉลอง กระทรวง ธรรมการ และ เป็น อธิบดี กรม สังฆการี ด้วย อีก ตำแหน่ง ๑

ส่วน การ ศึกษาได้ เปลี่ยน วิธี มี ลด เงินใช้ จ่าย ตาม โรงเรียน ตาม อาราม ต่าง ๆ ให้ น้อย ลง คือ ให้ พระ เป็น ครู สอน ศิษย์ เอง ถ้า ถึง คราว สอบไล่ ก็ ให้ เงิน ให้ เป็น รางวัล แก่ ครู ตาม จำนวน นักเรียน ที่ สอบ ไล่ได้ คือ ประโยค ๑ คน ละ ๓ บาท ประโยค ๒ คน ละ ๖ บาท วิธี นี้ได้ ใช้ มา ชั่ว คราว ถึง แม้ ว่า ใช้ วิธี ให้ รางวัล เช่น นี้ นักเรียน ตาม อาราม ต่าง ๆ ก็ ทวี ขึ้น เสมอ ไม่ ลด น้อย ลง ไป เลย แต่ ก็ ย่อม

เปน การ ล่า ช้า อยู่ไม่ ทำให้ เจริญ เร็ว ขึ้น ทัน ตาม ความ มุ่งหมาย จึง เลิก วิธี นี้ คง ให้ ครู ได้ รับ พระราช ทาน เงิน เดือน ต่อ มา

ส่วน ตำแหน่ง อธิบดี กรม ศึกษาธิการ นั้น ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ พระเจ้า น้อง ยาเธอ พระองค์ เจ้า จันทร ทัตตุฑาธาร (กรม หมื่น วิวิธ วรรณปรีชา) เปน อธิบดี แต่ วัน ที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้ว ย้าย ไป เปน อธิบดี กรม พยาบาล โปรด เกล้า ฯ ให้ พระเจ้า น้อง ยาเธอ กรม หมื่น สมมต อมรพันธุ์ (กรม พระ สมมต อมรพันธุ์) มา เปน อธิบดี เมื่อ วัน ที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่ไม่ นาน เท่าไร ก็ เสด็จ กลับ ไป กรม ราชเลขานุการ ตาม เดิม ต่อ มา พระเจ้า ลูก ยาเธอ พระองค์ เจ้า กิติยากรวรลักษณ์ (พระเจ้า พี่ ยาเธอ กรม พระ จันท บุรี นฤนารถ) เสด็จ กลับ จาก การ ทรง ศึกษา ณ ประเทศ ยุโรป ก็ เสด็จ มา ดำรง ตำแหน่ง อธิบดี กรม ศึกษาธิการ เมื่อ วัน ที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘

การ ศึกษา ที่ ได้ จัด มา โดย ลำดับ นั้น ยัง มี ข้อ ที่ ต้อง การ ครู สอน อัน เปน ข้อ สำคัญ อย่าง ยิ่ง ด้วย ผู้ ที่ คง เปน ครู อยู่ แล้ว นั้น ถึง แม้ บาง คน ที่ สอบไล่ ได้ ตาม วิธี สอบไล่ วิชา ครู ซึ่ง เคย มี มา แล้ว ก็ ยัง ไม่ มี ความ รู้ ความ ชำนาญ พอ ที่ จะ เปน ครู ดี ได้ ตาม ความ ต้องการ ของ การ ศึกษา ที่ จะ ได้ จัด ต่อ ไป พระเจ้า บรมวงศ์ เธอ กรม พระ ดำรง ราชานุภาพ เมื่อ ยัง ทรง บัญชา การ อยู่ ก็ ได้ ทรง พระ ดำริห์ ไว้ แล้ว ที่ จะ ตั้ง การ สอน วิธี ฝึก หัด ครู เพื่อ ได้ ออก ไป เปน ครู สอน ณ โรง เรียน ต่าง ๆ แต่ พระองค์ ท่าน ต้อง ย้าย ไป เปน เสนาบดี กระทรวง มหาดไทย เสีย ก่อน เวลา

ที่ได้จัดตั้งขึ้น ท่านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้จัดตั้งต่อมาอาศัยโรงเลี้ยงเด็กทำบลถนนสระประทุมวัน (โรงเรียนเบญจมราชูทิศเดี๋ยวนี้) เปนโรงเรียนฝึกหัดครู มีครูใหญ่เปนชาติอังกฤษ ชื่อนาย ยี. เอช. กรินรอด ผู้สามารถในวิชาเปนครู ๑ นาย เปนครูใหญ่ได้เปิดสอนเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ เริ่มต้นมีนักเรียน ๓ คน คือ นายนกยูง (พระยาอิรการประสิทธิ์) นายบุญรอด (พระภิรมย์ภักดี) นายสุ่ม ในชั้นต้นกิจการของโรงเรียนนี้ไม่ใคร่จะก้าวออกไปได้ ด้วยเปนการแรกตั้งยังไม่มีผู้นิยม เพราะผลของการเรียนวิชานี้ยังไม่ปรากฏ จึงทำให้เปนที่ท้อใจของผู้เรียน และในปีแรกนั้นเองมีนักเรียนลาออกเสีย ๒ คน เหลืออยู่แต่นายนกยูงคนเดียว ที่เรียนต่อไปจน พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งเปนปีที่ ๒ ในคราวนั้นมีนักเรียนเพิ่มขึ้นใหม่อีก ๓ คน คือ นายสนั่น (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) นายสด (หลวงสังขวิทย์วิสุทธิ์) นายเหม (พระยาโอวาทวรกิจ) ในปีนั้น นายนกยูงลาออกไปรับราชการเปนครูโรงเรียนราชกุมาร และนายกรินรอดได้ลาออกจากตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๓๗ นักเรียน ๓ คน ในเวลานั้นสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรเปนครูสอนทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษ ๒ คน คือ นายสนั่นกับนายสด สอนฉะเพาะวิชาภาษาไทยคนหนึ่ง คือ นายเหม ทั้ง ๓ คนนี้จึงเปนนักเรียนครูชุดแรกที่สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครูของกรมศึกษาธิการ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ นาย อี. ยัง เข้ามารับตำแหน่งอาจารย์

ใหญ่แทน นาย กรินรอด มีนักเรียนเข้าใหม่ ๖ คน คือ นายโห้ (พระยาเทพศาสตร์สถิตย์) นายเหลี่ยม นายสันทัด (พระยาอนุกิจวิธูร) นายช่วง (หลวงประสารศุภพานิ์) นายหงวน (ขุนจรูญชวนะพัฒน์) นายปุ่น นายสนั่นได้รับตำแหน่งเปนผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ ถึงปลาย พ.ศ ๒๔๓๘ นาย อี. ยัง ลาออกจากตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ นายสนั่น นายนกยูง นายเหลี่ยม นายโห้ เปนนักเรียนของกรมศึกษาธิการ ออกไปศึกษาวิชาครูณประเทศอังกฤษ นาย ดับลยู ยี. ยอนสัน เข้ามาทำการแทน ต่อมาในเดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ มีจำนวนนักเรียนครเพิ่มขึ้นเปน ๒๖ คน ตั้งแต่นั้นต่อมา กิจการในโรงเรียนฝึกหัดครู ก็เจริญขึ้นทุก ๆ ปี ทั้งวุฒิและความสามารถของนักเรียนที่สอบไล่ได้ประโยคครู ก็สูงยิ่งขึ้นทุกปีด้วย มีจำนวนนักเรียนที่สอบไล่ได้ประโยคครู นับตั้งแต่ได้เริ่มตั้งโรงเรียนมา จนถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๕ มีเกือบถึง ๕๐๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ นาย ดับลยู ยี. ยอนสัน เลื่อนไปทำการตำแหน่งผู้ตรวจการ และจัดการโรงเรียน นาย เอฟ. ยี. เทรศ มาเปนอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครู ทำการอยู่ ๒๐ ปี แล้วจึงได้ลาออกจากตำแหน่ง รับพระราชทานเบี้ยบำนาญ ในระหว่างเวลาที่ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนัทบุรีนฤนารถ ได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และได้ทรงอยู่ในตำแหน่งนี้จนถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อพระองค์ได้เสด็จย้ายไปรับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ความเจริญของการศึกษาในระหว่างเวลานั้น ย่อมจะเห็นได้ด้วยผลของการสอบไล่ดังต่อไปนี้

การสอบไล่

ประโยค ๒ โรงเรียนหลวง และโรงเรียนชะเลยศักดิ์

เข้าสอบ ๕๐ ได้ ๓๒ ตก ๑๘

ประโยค ๑ (ภิกษุ และสามเณร)

เข้าสอบ ๘๒ รูป ได้ ๔๔ รูป ตก ๓๘ รูป

(โรงเรียนหลวงและโรงเรียนชะเลยศักดิ์)

เข้าสอบ ๔๒๕ ได้ ๒๑๖ ตก ๒๐๙

นักเรียนภาษาอังกฤษ

เข้าสอบ ๗๗ ได้ ๓๕ ตก ๔๒

ผลของการสอบไล่ภายใน ๑๑ ปี นับตั้งแต่ปีแรกดังต่อไปนี้—

จำนวนประโยค ๑

เข้าสอบ ๑๙๘๒ ได้ ๑๐๘๕ ตก ๘๙๘

จำนวนประโยค ๒

เข้าสอบ ๒๙๖ ได้ ๑๔๓ ตก ๑๕๓

จำนวนนักเรียนภาษาอังกฤษ (ทั้ง ๕ ปี)

สอบไล่ได้ ๑๑๙

ในระหว่างเวลานี้ กิจการทางโรงเรียนภาษาอังกฤษก็เจริญขึ้นเปนอันมาก และเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้มี

พระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ตั้งโรงเรียนนักเรียนอยู่ประจำทำนองบับปลิกสกูลของอังกฤษขึ้น โรงเรียนหนึ่ง คือ ราชวิทยาลัย เพื่อที่จะได้ฝึกหัดนักเรียนทั้งในภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และการศึกษาอบรมอันดีตามวิธีในประเทศตวันตก เพราะมีพระราชประสงค์ให้นักเรียนซึ่งเข้าเรียนในโรงเรียนนั้นได้การศึกษาโดยบริบูรณ์ ทั้งเปนแหล่งให้นักเรียนฝึกหัดสอบซ้อมความรู้สำหรับที่จะได้ไปเล่าเรียนในมหาวิทยาลัยในประเทศยุโรปต่อไป หรือจะเข้ารับราชการในกระทรวงต่าง ๆ ก็ได้ โรงเรียนนี้นาย ซี. ซิล. การเตอร์ เปนอาจารย์ใหญ่ มีกรรมการเปนผู้จัดการ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ) ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทรทัตพุฒาธาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา) ๑ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ๑ พรยา สุรศักดิ์มนตรี (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) ๑ พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน (เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน) ๑

สิ่งที่เปนพยานแห่งการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรง

ตั้ง พระราช หฤทัย สอดส่อง ถึง การ ศึกษา ก็ คือ พระองค์ ได ,
กรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ จัดการ สอบไล่ นักเรียน เพื่อ รับ พระราช ท
ทุน เล่า เรียน หลวง สำหรับไป ศึกษา วิชา ต่อไป ณ ต่าง ประเทศ เปน
ครั้ง แรก และใน จำนวน นักเรียน ที่ เข้า สอบ นั้น ได้ เลือก เอา แต่ ที่ ได้
คะแนน สูง สุด ๖ คน ส่งไป เรียน ที ยุโรป ด้วย ทุน เล่า เรียน หลวง
รุ่ง ขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๐ การ สอบไล่ ประจำ ปี เพื่อ พระ ราชทาน ทุน เล่า
เรียน ของ หลวง ที่ เรียก ว่า กิงสกอลาชิป จึงได้ เริ่มต้น เปน ครั้งแรก
สำหรับ เลือก นักเรียน ซึ่ง ทรง พระ กรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ ไป
ศึกษา วิชา ณ ประเทศ ยุโรป ปี ละ ๒ คน ใน การ สอบ วิชา นี้ นักเรียน
ที่ เรียน ภาษา อังกฤษ มี ความ รู้ พอ เข้า สอบได้ ทั้ง สิ้น แต่ ต้อง
เปน คน ชาติ สยาม ผู้ ที่ อยู่ ใน ร่ม ธง ของ ชาติ อื่น เข้า สอบ มิได้ การ
สอบไล่ ประจำ ปี เพื่อ รับ พระราชทาน ทุน เล่า เรียน ของ หลวง ซึ่ง คน
ไทย ทุก คน ถือ ว่า เปน การ สอบไล่ ที่ ทำ อย่าง ยุติธรรม ที่ สุด นี้ ได้
สอบ ต่อ มา เสมอ ทุก ปี อันเปน ต้น เหตุ กระทำ ความ เจริญ ให้ แก่ การ
ศึกษา ชั้น มัธยม ใน ประเทศ สยาม การ สอบ สำหรับ ทุน เล่า เรียน
หลวง นี้ เปน การ สอบไล่ ที่ พอใจ ของ คน ทั้ง หลาย ทั่วไป ดัง มี
พยาน ปรากฏ อยู่ ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ กระทรวง มหาดไทย ต้อง
การ นักเรียน ที่ มี ความ รู้ ภาษา อังกฤษ ชั้น สูง ๔ คน เพื่อให้ รับ พระ
ราชทาน ทุน เล่า เรียน ที่ เรียก ว่า “ สกอลาชิป ป่าไม้ ” สำหรับ ออกไป
ศึกษา วิชา การ ป่าไม้ ใน ประเทศ อินเดีย ใน การ เลือก นักเรียน เข้า

ได้ถือเอาผลของการสอบไล่ “กิงสกอลาชิป” ของกรมศึกษาธิการในปลายปี ๒๔๔๓ นั้นเองเปนเกณฑ์เลือก คือ รองแต่นักเรียนที่ไล่ได้ที่ ๑ กับที่ ๒ ผู้ได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียน “กิงสกอลาชิป” ออกไปศึกษาวิชาในทวีปยุโรปตามที่เคยมีมาทุกปีแล้วนั้นลงไป เลือกเอานักเรียนที่ไล่ได้เปนที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ หรือถ้ามีผู้ไม่สมัคก็เลือกนักเรียนที่ไล่ได้ถัดลงไปให้รับพระราชทานทุนเล่าเรียน “สกอลาชิปป่าไม้”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากยุโรปในปีนี้ นักเรียนและครูได้แสดงการกรีฑาถวายทอดพระเนตร์ที่ท้องสนามหลวงเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ตั้งแต่นั้นเปนต้นมา โรงเรียนทั้งหลายก็ได้รวมกันเข้าเล่นการกรีฑาประจำปีเสมอทุกปีตลอดมา การกรีฑานี้รวมทั้งการออกกำลังกายอย่างอื่นๆ ที่ใช้ฝึกหัดนักเรียนอยู่ตามโรงเรียน ปรากฏว่าได้ผลดีแก่ร่างกายของกุลบุตรทั้งหลายในประเทศสยามมาก

พ.ศ. ๒๔๔๑ เปนครั้งแรกที่กรมศึกษาธิการได้แบ่งการเล่าเรียนสามัญออกเปนชั้นๆ โดยลำดับ ที่เปนมูลของการเล่าเรียนจัดเปนประถมศึกษา รวมการเล่าเรียนที่ได้กำหนดไว้แล้ว ประโยค ๑ และประโยค ๒ นั้น อยู่ในชั้นประถมศึกษา แต่แบ่งอักขระสมัยและวิชาในประโยค ๑ ออกเปน ๓ ชั้น ประโยค ๒ เปน ๓ ชั้น ตามระเบียบชั้นที่กำหนด ส่วนการสอบไล่วิชาก็ได้ไล่ตามลำดับ

ชั้นปีละ ๒ คราว เมื่อนักเรียนไล่ประโยค ๑ ชั้น ๓ ได้แล้ว จึงเข้าเรียนและสอบไล่ประโยค ๒ ต่อไป

ส่วนการศึกษาที่จะขยายให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมือง กรมศึกษาธิการก็ได้ดำริห์ที่จะขยายออกไป จึงได้จัดรูปการศึกษาแบ่งเปน ๒ ภาค คือ การศึกษาในกรุงเทพ ฯ และการศึกษาหัวเมือง ก็พอประจวบกับเวลาที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์อรรคราชทูตสยามณกรุงลอนดอน ส่งความเห็นจัดการศึกษาของนักเรียนที่จะส่งออกไปศึกษาวิชาณประเทศยุโรปเข้ามาฉบับ ๑ กรมศึกษาธิการได้เรียบเรียงรูปการจัดการขึ้นพร้อมกัน รวมใจความว่า การศึกษาภาคในกรุงเทพ ฯ มีความมุ่งหมายที่จะให้มีนักเรียนชั้นสูงมีความรู้เพียงพอที่จะส่งออกไปศึกษาณต่างประเทศเข้าในชั้นของโรงเรียนนั้น ๆ ได้ เพื่อให้มีเวลาเรียนแต่น้อยปี ก็ให้ได้กลับเข้ามารับราชการไม่ต้องออกไปอยู่นานวันเปนทางเปลืองพระราชทรัพย์

ส่วนการศึกษาชาวเมือง ตั้งต้นแต่ ก ข น โม และขอให้วัดเปนสถานที่เล่าเรียนพระเปนผู้สอน

เมื่อได้วางรูปการลงดังนี้ ส่วนการศึกษาหัวเมือง กระทรวงมหาดไทยรับเปนผู้จัด กรมศึกษาธิการคงจัดแต่การศึกษากรุงเทพ ฯ

การศึกษาหัวเมืองได้เริ่มจัดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ มีข้อความตามประกาศกระแสพระบรมราชโองการดังนี้

"มีพระบรมราชโองการให้ประกาศผะเดียงแก่ภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า บัดนี้การฝึกสอนในกรุงเทพ ฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้ว สมควรจะจัดการฝึกสอนในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวง ทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติและวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่ภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป และทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติและมีความรู้ โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนา และการศึกษาได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกูลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอนเป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จาก

พระคลังไปจ่ายในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ และโปรดเกล้า ฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธสาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เปนหมวดเดียวกัน"

ต่อมาถึงวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๕ จึงประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลักษณปกครองคณะสงฆ์" อันเปนหลักสำหรับจัดการพระศาสนาและการศึกษา ผลแห่งประกาศและพระราชบัญญัตินี้ คือ กรมศึกษาธิการได้รับรายงานละเอียดของพระผู้อำนวยการศึกษามณฑลทุกมณฑล และรายงานมณฑลต่อไปนี้ได้ลงราชกิจจาด้วย คือ ชุมพร, กรุงเทพ ฯ พิษณุโลก, จันทบุรี, กรุงเก่า, นครชัยศรี, ราชบุรี, ปราจิณบุรี, นครราชสีมา.

พ.ศ. ๒๔๔๓ เปนปีแรกที่ได้จัดการแก้ไขการตรวจโรงเรียนให้พนักงานตรวจแขวงเปนครูที่ได้รับประกาศนียบัตรครูแล้วทั้งสิ้น ได้ตั้งข้อบังคับสำหรับตรวจการศึกษาวางหน้าที่ของนายตรวจ และออกประกาศในราชกิจจาแต่วันที่ ๑ กรกฎาคมด้วย และปีนี้เปนปีแรกที่ได้แบ่งการสอบไล่ให้สอบตามแขวง คือ ชั้นของประโยคให้นายตรวจแขวงเปนหน้าที่สอบตามโรงเรียนในแขวงของตน ๆ ไม่ต้องเข้ารวมในสนามสอบไล่ ความเจริญแห่งการจัดที่สามารถบันดาลให้มีขึ้นได้นี้ ก็ด้วยเหตุที่เวลานั้นโรงเรียนฝึกหัดครูทำการได้ผลสำเร็จดียิ่งขึ้น

สมควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ผู้แต่งหนังสือ" ซึ่งมีประโยชน์แก่การศึกษาเป็นอันมาก กับเมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ โรงเรียนหญิงสอนวิชาแต่เวลากลางวัน ซึ่งเป็นโรงเรียนของรัฐบาล ได้เปิดสอนขึ้นเป็นครั้งแรกโรง ๑ ชื่อว่าโรงเรียนบำรุงสัตรีวิชา โรงเรียนหญิงที่นักเรียนกินอยู่ประจำมีอยู่แล้วแห่งหนึ่ง คือ ที่สุนันทาลัย โรงเรียนหญิงที่เป็นโรงเรียนกลางวัน ชื่อโรงเรียนเสาวภา ของสมเด็จพระบรมราชินีนารถ ได้ทรงพระราชศรัทธาให้ตั้งขึ้นข้างโรงเรียนราชินีเดี๋ยวนี้ เป็นโรงเรียนในพระองค์แห่งหนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งภายหลังทรงตั้งโรงเรียนราชินีขึ้นแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายโรงเรียนเสาวภามาสมทบกับโรงเรียนบำรุงสัตรีวิชาเป็นโรงเรียนเสาวภาต่อมาจนบัดนี้

ระหว่างเวลาก่อนหน้าที่พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนารถเสด็จย้ายไปอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และเมื่อพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มาเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ คือระหว่างเวลาก่อนวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ความเจริญแห่งการศึกษาก้าวหน้าอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากตัวเลขต่อไปนี้

	ปลาย พ.ศ. ๒๔๔๓	ปลาย พ.ศ. ๒๔๔๔
จำนวนโรงเรียน	๕๕	๗๙
,, นักเรียน	๔๙๕๖	๗๕๖๐
นักเรียนเข้าสอบไล่อังกฤษ	๒๒๔	๒๕๑
,, ,, ไทย	๗๒๗๓	๑๐๒๑๕

(สอบไล่ปีละ ๒ ครั้ง)

ภาคที่ ๓

(พ.ศ. ๒๔๔๕–๒๔๕๔)

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนารถ ไปดำรงตำแหน่งกรมบัญชีกลาง (เวลานั้นเรียกว่า กรมตรวจกรมสารบัญชี) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มาเปนอธิบดีกรมศึกษาธิการ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ และท่านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวุฒิการบดี ปลัดทูลฉลองเปนผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ โปรดให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์รั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลองด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ต่อมาเมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวุฒิการบดี เปนเสนาบดี และวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เปนปลัดทูลฉลอง ในพ.ศ. ๒๔๔๕ ศกเดียวกัน และต่อมาถึงวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสุพรรณบัฏให้พระยาวุฒิการบดี เปนเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร

การศึกษาที่ได้จัดการดำเนินมาตามลำดับนั้น ก็ได้รับผลแห่งความเจริญพอควรกับความสมัยนับว่าการศึกษาของกรุงสยาม

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เม

เสนาบดีกระทรว

ได้เดินก้าวหน้าอยู่เสมอมา ถึงสมัยที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มาเป็นอธิบดี ได้พยายามที่จะจัดการศึกษาให้ยิ่งขึ้น ส่วนการศึกษาที่ได้จัดการมาแล้วแต่ก่อน ทั้งในกรุงและหัวเมืองนั้นปรากฏว่าในกรุงเทพ ฯ เจริญมากขึ้น ทำให้การศึกษาหัวเมืองตามไม่ค่อยทัน สิ่งสำคัญของเรื่องนี้ ปรากฏว่าทางหัวเมืองก็ได้พยายามจัดโดยเต็มกำลังอยู่แล้ว แต่มีเหตุขัดข้องที่หาผู้เป็นครูสอนได้ยาก ฝ่ายพระสงฆ์ซึ่งตั้งใจสอนก็มีอยู่ แต่ไม่เคยได้รับลัทธิวิธีในทางเป็นครูสอนวิชาใหม่ ๆ อย่างผู้ที่ได้รับความฝึกหัดเป็นครู จึงทำให้การสอนติดต่อกับโรงเรียนที่มีครูได้รับความฝึกหัดคือ ครูประกาศนียบัตรได้ยาก แม้แต่ในกรุงเทพ ฯ เองก็ยังมีครูเช่นนั้นไม่ค่อยพอใช้อยู่แล้วเหมือนกัน พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ได้คิดพยายามที่จะแก้ข้อขัดข้องเช่นนี้ จึงได้คิดจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นอีกแห่ง ๑ ที่โรงเรียนราชวิทยาลัยเก่า (ราชวิทยาลัยย้ายไปอยู่โรงเลี้ยงเด็ก ซึ่งบัดนี้เป็นโรงเรียนเบญจมราชูทิศ) เรียกว่า "โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตวันตก" (คือบ้านสมเด็จเจ้าพระยา) รับผู้ที่สมัครเรียนเป็นครูทั้งที่มาจากหัวเมืองและกรุงเทพ ฯ เข้าเป็นนักเรียนครู ถ้านักเรียนมาจากหัวเมืองไม่มีที่อาศัยก็ให้กินอยู่หลับนอนในโรงเรียน ให้ได้รับเบี้ยเลี้ยงเป็นทางอุดหนุนในเวลาที่เล่าเรียนอยู่ โรงเรียนที่ฝึกหัดแต่เพียงให้เป็นครูชั้นมูลศึกษา ในประกาศนียบัตรก็เรียก

ว่ามูลหัวเมือง ให้ต่างจากครูมูลที่หัดอยู่ในโรงเรียนฝึกหัดครู กรุงเทพ ฯ อีกส่วนหนึ่ง การสอนในโรงเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองนี้ จึงมุ่งหัดวิชาสอนเปนเบื้องต้น ส่วนวิชาอื่น ๆ นั้นเปนแต่สอนเพิ่มเติม โรงเรียนนี้ได้เปิดสอนเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ให้หลวงบำเหน็จวรญาณ (พระยาโอวาทวรกิจ) เหม ผลพันธิน เปนอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนฝึกหัดครูโรงเก่ายังตั้งสอนอยู่ที่วัดเทพศิรินทร์ เปนโรงเรียนกลางวัน แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้ยกไปรวมกับโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตวันตก เปนโรงเรียนนักเรียนอยู่ประจำ ระหว่างเวลานั้นการศึกษาในหัวเมืองได้ตั้งต้นจัดทันที ได้ส่งครูประกาศนียบัตรออกไปเปนธรรมการเวลานั้นเรียกว่าข้าหลวงธรรมการ ๒ คน คือ ขุนอนุกิจวิธูร (สันทัด เทพหัสดิน ณกรุงเทพ ภายหลังเปนพระยาในนามเดิม) ไปมณฑลอยุธยา เวลานั้นเรียกว่ากรุงเก่า ขุนประพันธ์เนติวุฒิ (ช้อย.....) ไปมณฑลพิษณุโลก ในปีต่อ ๆ มาก็ตั้งเพิ่มเติมขึ้น จนกระทั่งเมื่อปลายปี ๒๔๕๑ มีธรรมการประจำมณฑลแล้วถึง ๑๓ มณฑล คือ อยุธยา, พิษณุโลก, พายัพ, อุดร, ราชบุรี, จันทบุรี, ชุมพร, นครสวรรค์, นครศรีธรรมราช, นครชัยศรี, นครราชสีมา, อิสาณ, ภเก็ต. ในเวลาเดียวกันนั้น การงานในศาลาว่าการกรมศึกษาธิการก็ได้เปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นเปนลำดับ กิจการในกองแบบเรียนได้เจริญขึ้นเปนอันมาก เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๔๖ ข้าราชการตำแหน่งสำคัญในกรมศึกษาธิการมีดังนี้:—

แพนกศึกษา

อธิบดี พระยา

กองแบบเ

เจ้ากรม หลวงไ

ธรรมศ์

กองตรวจ

เจ้ากรม นาย

แขวงมัธยะ

ผู้ตรวจการ หลวง

แขวงวิสามั

ผู้ตรวจการ นาย

ในระหว่างเวลานี้ วิชาทีร
แปลง ขยับให้สูงขึ้น และหลักสูตร์
ให้การศึกษาดำเนินทันสมัย เมื่
แก้ไขหลักสูตร์สามัญ กับหลักวุ
วิชาให้สมควรแก่ความต้องการ เ
ให้มีการเรียนเปนอย่างละ ๓ ปี
ภาษาอังกฤษ คำนวณวิธีและวิทย
เปนวิชาบังคับที่จำเปนต้องเรียนร์

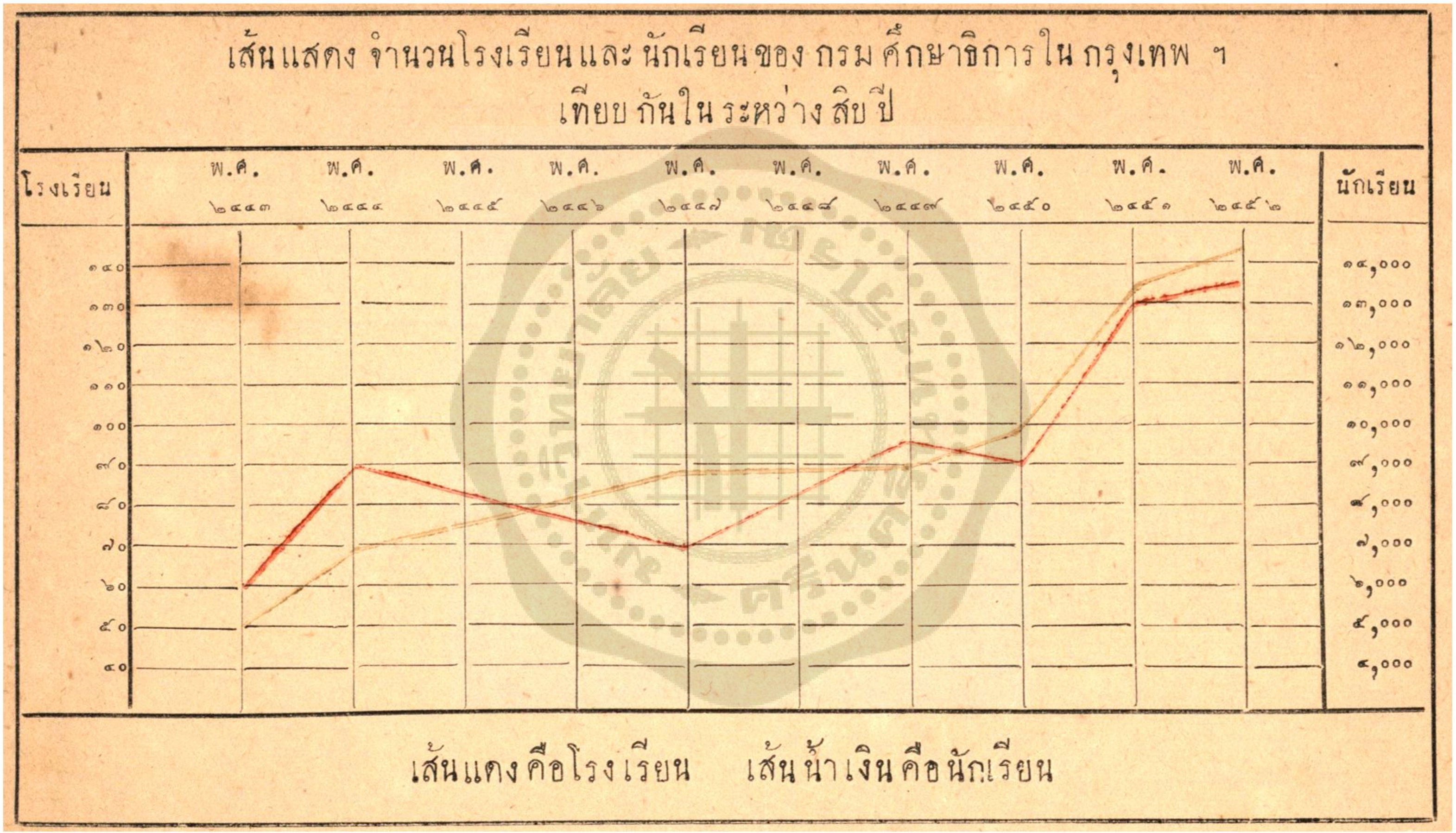
เวลามาใช้ในวิชาอื่น ๆ ให้เหมาะแก่
ามัญต่าง ๆ ซึ่งรับนักเรียนที่สอบไล่
ย ร้อยทหารบก โรงเรียนนายเรือ
การเปนต้น แต่การที่เพิ่มวิชาใหม่ ๆ
ยหาครูจะสอนไม่ได้พอ ต้องฝึกหัด
นมัธยมก็มีอยู่หลายโรง จึงจำเปน
คือจัดให้เต็มที่ขึ้นทีโรงเรียนมัธยม
โรงเรียนมัธยมนอกนั้นเปนแต่เพิ่ม
จักน้อยพอให้สอนกันไปได้พลาง แต่
ชื่อมัธยมที่จัดได้เต็มที่ว่า "มัธยม
"มัธยมหนังสือ" เพราะยังสอน
ก่า เปนแต่แก้ไขขยายเข้าหา
ได้ มัธยมพิเศษ เรียกอีกนัย
นที่ได้สอนวิทยาใหม่ ๆ มาแล้วแต่
ภาษาอังกฤษพอที่จะเรียนในภาษา
สูตร์คราวนี้เปนแต่ขยายให้สูงขึ้น
ที่แก้ไขใหม่เท่านั้น เทียบชั้น ๔
เ ๑ มัธยมชั้น ๖ ซึ่งเคยเปน
ึมต่อยอดขึ้นอีกสองปีเปนห้าปี
สอนวิชาต่าง ๆ ในภาษาอังกฤษ

ทั้งนั้น แต่ปีที่ ๕ หวนมาเรียนภาษาไทยด้วย เพื่อกำชับความรู้ทั้งไทยทั้งอังกฤษ เพราะเปนปีที่สุดของการเรียนสามัญศึกษาในเวลานั้นอยู่แล้ว ชั้นที่ต่อชั้นนั้นเปนชั้นอุดม เรียกว่าประโยค ๓ พ.ศ. ๒๔๕๒ มีครูใต้เล่าเรียนวิชาใหม่ ๆ ณสามัคยาจารย์มีความรู้ดีขึ้น จึงให้พยายามสอนตามหลักสูตร์มัธยมวิทยา เลิก หลักสูตร์มัธยมหนังสือ เปลี่ยนชื่อเรียกเสียว่า มัธยมสามัญ กับ มัธยมพิเศษ (คือมัธยมภาษา) ในพ.ศ. ๒๔๕๒ แผนการศึกษาเปนอยู่ดังนี้:—

โรงเรียนต่าง ๆ ในกรมศึกษาธิการจัดเปนสองประเภท คือ ประเภทสามัญศึกษา กับ ประเภทวิสามัญศึกษา รูปต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่าจัดเปนลำดับอย่างไร

โรงเรียน สามัญศึกษา
โรงเรียน วิสามัญศึกษา
มูล
สามัญ
โรงเรียน มูล ทั่วไป
พิเศษ
มูลในโรงเรียน
ประถม
ประถมที่ สอน ตาม
หลักสูตรฝ่ายภาษา
ต่าง ประเทศ
ประถม
ได้แก่โรงเรียนอังกฤษ
มหาพฤฒาราม (คือ
โรงเรียน พาณิชย์วัด
แก้วฟ้าเตี่ยวนี้) สโมสร
ช่าง (คือโรงเรียนเพาะ
ช่างเตี่ยวนี้) สโมสร
อังกฤษ (คือสโมสร
ของ สามัคยาจารย์
เตี่ยวนี้) โรงเรียน
แพทย์ผดุงครรภ์
สามัญ
ได้แก่โรงเรียนประถม
ทั่วไป
พิเศษ
ได้แก่โรงเรียนที่
สอนตามหลักสูตรฝ่าย
ภาษาต่างประเทศ
มัธยม
สามัญ
ได้แก่โรงเรียนที่สอน
ภาษาอังกฤษบ้าง
พอควร
พิเศษ
ได้แก่โรงเรียน
มัธยมที่สอนวิชา
ในภาษาต่าง
ประเทศ
มัธยม
ได้แก่โรงเรียนราช
แพทยาลัยและโรง
เรียนฝึกหัดอาจารย์
อุดม
ระดับต่อไป
อุดม
ระดับต่อไป

เส้นแสดง จำนวนโรงเรียนและนักเรียนของ กรมศึกษาธิการ ในกรุงเทพ ฯ
เทียบกันในระหว่างสิบปี

เส้นแดงคือโรงเรียน เส้นน้ำเงินคือนักเรียน

โรงเรียน ประถม สาย วิสามัญ เทียบ เสมอ โรงเรียน มัธยม สาย สามัญ โรงเรียน มัธยม สาย วิสามัญ เทียบ เสมอ โรงเรียน อุดม สาย สามัญ

ตารางเทียบ ต่อไปนี้ แสดงให้เห็น ความเจริญ ฉะเพาะภายในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึง ๒๔๕๒ เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๕๒ จำนวนโรงเรียนหลวงในกรุงเทพ ฯ มี ๑๓๑ โรง มีนักเรียน ๑๔๑๗๔ คน ครู ๗๑๒ คน (ไม่นับครูพิเศษอีก ๓๖ คน) จำนวนโรงเรียน ครู และ นักเรียน ในหัวเมือง เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๕๒ ดังต่อไปนี้

โรงเรียนหลวง ๓๑ โรง นักเรียน ๒๔๐๙ คน ครู ๙๓ คน โรงเรียนอื่น ๆ ซึ่งอยู่ในการตรวจของกรมศึกษาธิการ ๕๑ โรง นักเรียน ๑๕๒๙ คน ครู ๖๒ คน รวมโรงเรียนในหัวเมืองทั้งสิ้น มี ๘๒ โรง มีนักเรียน ๓๙๓๘ คน ครู ๑๕๕ คน

ตารางต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่า จำนวนนักเรียนที่เรียนวิชาตามหลักสูตร์พิเศษ ทวีขึ้นเสมอทุกปี

ปี	จำนวนนักเรียนที่เรียนวิชาพิเศษ
๒๔๔๖	๑๔๖
๒๔๔๗	๒๕๖
๒๔๔๘	๒๗๖

ปี	จำนวนนักเรียนที่เรียนวิชาพิเศษ
๒๔๔๙	๒๙๑
๒๔๕๐	๔๓๓
๒๔๕๑	๖๖๗
๒๔๕๒	๑๒๔๙
๒๔๕๓	๑๕๙๘
๒๔๕๔	๒๐๒๘

ในที่นี้ควรจะกล่าวไว้ด้วยว่า นอกจากจัดการศึกษาตามโรงเรียนที่ขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการยังได้ส่งนักเรียนให้แก่โรงเรียนวิสามัญต่าง ๆ ซึ่งกระทรวงอื่นเปนเจ้าของ ดังจะเห็นได้จากบัญชีต่อไปนี้ ซึ่งได้คัดมาจากรายงานที่ได้รับครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ จากโรงเรียนต่าง ๆ เหล่านั้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ นาย ดับลยู ยี ยอนสัน ได้เลื่อนขึ้นเปนที่ปฤกษากระทรวงธรรมการ พระไพศาลศิลปสาตรได้ย้ายมาเปนเจ้ากรม กรมตรวจแทน

พระราชบัญญัติซึ่งยกเว้นนักเรียนบางชั้นบางพวกจากการเกณฑ์เปนทหารนั้นมีประโยชน์แก่การศึกษาชั้นกลางมาก เช่นในพ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้โรงเรียนฝึกหัด

อาจารย์กับโรงเรียนราชแพทยาลัย เป็นโรงเรียนชั้นอุดมศึกษา นักเรียนได้ยกเว้นการรับราชการทหารชั่วคราว ตลอดเวลาที่เล่าเรียนอยู่ในโรงเรียนนั้นๆ ตามพระราชบัญญัติ นักเรียนทั้งสองโรงเรียนนี้เจริญขึ้นเป็นอันมาก

ในศกนี้ได้มีการประชุมเทศาภิบาล ณกระทรวงธรรมการ เป็นครั้งที่ ๒ ในการประชุมคราวนี้ กระทรวงธรรมการได้มอบให้สมุหเทศาภิบาล ซึ่งในเวลานั้นยังเรียกว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาในมณฑลของตนๆ ให้ธรรมการซึ่งกระทรวงได้ตั้งออกไปเป็นผู้จัดการศึกษานั้น เป็นเจ้าหน้าที่ขึ้นอยู่ในความบังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาลโดยตรง บางมณฑลการศึกษาเจริญขึ้น การงานทวีมากขึ้น กระทรวงธรรมการจึงได้ให้มีตำแหน่งผู้ช่วยธรรมการประจำหัวเมืองทำการในตำแหน่งธรรมการเมือง ซึ่งภายหลังเปลี่ยนเรียกว่า ธรรมการจังหวัด แต่ได้เลือกตั้งฉะเพาะแต่มณฑลและจังหวัดที่จำเป็นก่อน

การศึกษาเบื้องต้นสำหรับทวยราษฎร คือที่จะให้เด็กทุกๆ คนได้เล่าเรียนนั้น ตกลงกันว่า มอบให้เจ้ากระทรวงผู้ปกครองท้องที่ไปจัด สำหรับมณฑลหัวเมือง กระทรวงมหาดไทยรับจะจัดตั้งการสอนเพียงให้นักเรียนอ่านหนังสือไทยออกเท่านั้นก่อน วิธีจัดนั้นคือ จะตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล กรรมการนั้นมีกำนันนายตำบลคน ๑ แพทย์ประจำตำบลคน ๑ กับเจ้าอธิการ

วัดสำคัญในท้องที่รูป ๑ รวม ๓ คนนี้เป็นกรรมการจัดการศึกษาเบื้องต้น ส่วนการศึกษาชั้นสูงกว่านี้ขึ้นไป ซึ่งจะสามารถเรียนได้ฉะเพาะแต่ราษฎรบางจำพวกบางชั้น ให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัด

กระทรวงมหาดไทยได้ตั้งต้นจัดการตามที่ตกลงกันนี้ และเมื่อคิดถึงกิจการอื่น ๆ โดยทั่วไป ก็นับว่าได้ผลเป็นที่พอใจและในระหว่างปีต่อ ๆ มา ความเจริญของการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ เจริญมากและรวดเร็ว ดังปรากฏตามตัวเลขเมื่อปลายปี ๒๔๕๔ ต่อไปนี้

บัญชีโรงเรียนมณฑลต่าง ๆ ที่ขึ้นทะเบียนในกระทรวงธรรมการ สิ้นศก ๒๔๕๔

ชนิดโรงเรียน	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียนชาย	จำนวนนักเรียนหญิง	รวมนักเรียน
มูล	๒๖๓๓	๗๑๗๙๐	๑๘๐๓	๗๓๕๙๓
ประถม	๒๑๓	๑๓๗๙๘	๑๘๘	๑๓๙๘๖
มัธยม	๖	๔๕๔	๕	๔๕๙
รวม	๒๘๔๒	๘๖๐๔๒	๑๙๙๖	๘๘๐๓๘

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ทำความตกลงกับกระทรวงนครบาลในเรื่องการจัดการศึกษาเบื้องต้นในกรุงเทพ ฯ ทำนองเดียวกับมหาดไทยด้วย หัวข้อที่ปฤกษาตกลงกันนั้นดังต่อไปนี้

เรื่องจัดการศึกษาประชาบาล

ในหน้าที่กระทรวงธรรมการ และกระทรวงนครบาล

เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีการประชุมที่ศาลาว่าการกระทรวงธรรมการ หารือกันด้วยเรื่องจัดการศึกษาในมณฑลกรุงเทพ ฯ ซึ่งจะได้ตั้งต้นจัดพร้อมด้วยกระทรวงนครบาล เพื่อวางระเบียบทำความตกลงให้เข้าใจกันในหน้าที่การอันนี้ ซึ่งจะได้ช่วยกันจัดตามหน้าที่ ข้อความที่ได้ปฤกษาตกลงกันมีแจ้งอยู่ดังต่อไปนี้

ระเบียบการศึกษาสำหรับประเทศสยาม

การจัดการศึกษาของบ้านเมืองที่จะให้แพร่หลาย ให้ราษฎรในพระราชอาณาเขตรทุกละแวกบ้านได้เล่าเรียนมีความรู้ความประพฤติดี ให้เปนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่ดีตามพระราชประสงค์นั้น เปนหน้าที่ของกระทรวงธรรมการและกระทรวงซึ่งปกครองท้องที่ คือกระทรวงนครบาลและกระทรวงมหาดไทย จะต้องช่วยเหลือกันให้พร้อมมือ

๑. โรงเรียนจำแนกโดยลำดับชั้นวิชา

การศึกษาของบ้านเมือง เมื่อแยกโดยลำดับชั้นวิชาสูงต่ำ ก็แบ่งได้เปน ๒ อย่าง คือ การศึกษาชั้นต้นซึ่งเปนหน้าที่ของราษฎรทุกคนจะต้องเรียนให้รู้ ไม่ว่าชายและหญิง (ในเวลานี้กำหนดว่าไม่สูงกว่ามูลศึกษาตามหลักสูตรหลวง) นั้นอย่างหนึ่ง กับการศึกษาชั้นสูงๆขึ้นไป นับตั้งแต่ประถมมัธยมตลอดจนอุดม ทั้งฝ่ายสามัญและวิสามัญศึกษาสำหรับให้ราษฎรบางหมู่บางจำพวกเลือกเรียนได้ตามกำลังทรัพย์กำลังปัญญาเปนพิเศษนั้นอีกอย่างหนึ่ง.

สำหรับการศึกษาชั้นต้น จำจะต้องมีที่เรียนอยู่ทุกตำบลทุกละแวกบ้าน ให้พอแก่จำนวนเด็กชายและเด็กหญิง ที่มีอายุในระหว่างเล่าเรียนทั่วพระราชอาณาเขตร์ และสำหรับการศึกษาชั้นสูงๆขึ้นไป ก็ให้มีโรงเรียนตั้งขึ้นในที่ประชุมชนเปนแห่งๆ มากและน้อยตามสมควรแก่ความต้องการของท้องที่ ถ้าจะเทียบไว้พอเปนเค้า ก็คือ อำเภอใหญ่ๆควรจะมีโรงเรียนประถมได้ เมืองใหญ่ๆหรือมณฑลควรจะมีโรงเรียนมัธยมได้ นครใหญ่ๆหรือพระมหานครควรจะมีโรงเรียนอุดมได้ ที่ว่านี้รวมทั้งโรงเรียนวิสามัญซึ่งสอนประเภทวิชาการหาเลี้ยงชีพด้วย

๒. โรงเรียนจำแนกโดยประเภทเงินที่ใช้สรอย

โรงเรียนถ้าจำแนกโดยประเภทเงินที่สำหรับใช่สรอยบำรุงโรงเรียนก็แบ่งได้เปน ๒ ชนิด คือ

(ก) โรงเรียนที่ใช้เงินเบิกตรงต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ในงบประมาณของกรมศึกษาธิการ เรียกว่า "โรงเรียนรัฐบาล"

(ข) โรงเรียนที่อาณาประชาบาลจัดตั้งขึ้น และบำรุงด้วยพิกัดภาษีอากร เงินส่วย หรือเงินใดๆ ตามแต่จะหาได้ เรียกว่า "โรงเรียนประชาบาล"

(ค) โรงเรียนที่บุคคล หรือหมู่คณะตั้งขึ้นด้วยทุนของเขา และมีจำกัดประโยชน์ใดๆ ฉะเพาะหมู่คณะใดๆ ไม่ทั่วไป เรียกว่า "โรงเรียนบุคคล"

โรงเรียนรัฐบาล โดยมากย่อมเปนโรงเรียนชั้นสูง และตั้งไว้แต่ในที่จำเปนสำหรับให้เปนตัวอย่าง หรือตั้งขึ้นในที่และในชนิดซึ่งยังไม่มีผู้อื่นจะสามารถจัดตั้งขึ้นได้เท่านั้น โรงเรียนนอกนั้นรัฐบาลจะเปนแต่แบ่งเงินไว้จำนวนหนึ่งในงบประมาณกรมศึกษาธิการ เรียกว่า "เงินบำรุงการศึกษา" สำหรับจะได้อุดหนุนเกื้อหานข้างตามควร

บรรดาโรงเรียนรัฐบาล กระทรวงธรรมการเปนเจ้าหน้าที่รับผิดชอบทั้งสิ้น

กระทรวงปกครองท้องที่ มีหน้าที่จัดตั้งโรงเรียนประชาบาล ชักนำเด็กให้เข้าเรียน หาครูสอน หาเงินเลี้ยงโรงเรียน บำรุงโรงเรียนที่ได้ตั้งขึ้นแล้ว รับโรงเรียนบุคคลขึ้นทะเบียน และเปนเจ้าของปกครองโรงเรียนสองจำพวกนี้ตลอดไป จัดการให้ได้มีที่

เล่าเรียนเพียงพอแก่จำนวนเด็กที่อายุสมควรเข้าเล่าเรียนทั้งชาย
และหญิง ทั่วทุกตำบล

กระทรวงธรรมการมีหน้าที่วางหลักสูตรและระเบียบการต่าง ๆ
ตรวจตราให้การฝึกสอนของโรงเรียนนั้น ๆ เป็นไปโดยถูกต้องตาม
ระเบียบ และความประสงค์ของบ้านเมือง ที่จะให้เด็กเติบโตขึ้น
เป็นพลเมืองดี, เฉลี่ยแบ่งเงินบำรุงการศึกษาให้มากและน้อยตาม
สมควรแก่คุณประโยชน์ที่เกิดแต่โรงเรียนนั้น ๆ เพื่อเป็นเครื่อง
อุดหนุนและบำรุงการศึกษา และสอบไล่วิชาด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ การศึกษาของประเทศสยามได้สิ้นผู้
อุปการะที่สำคัญที่สุดไปพระองค์หนึ่ง คือ พระยาทสมเด็จพระปรมินทร
มหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชอุปถัมภก
แห่งการศึกษาได้เสด็จสวรรคตแต่วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓
พระองค์ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานกำเนิดแก่การศึกษาสำหรับ
ชาติแห่งประเทศสยาม ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการ
ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ แท้จริงการศึกษาในประเทศสยามนั้น ได้
มีมาแล้วแต่เวลาอันจะพึงนับไปไม่ถึง แต่เป็นการศึกษาฉะเพาะ
หมู่คณะฉะเพาะคนบางชั้นบางพวก ฉะเพาะวิชาเก่า ๆ และวิธี
โบราณซึ่งเล่าเรียนถ่ายวิชาจากกันเอง ดุจการศึกษาอย่างโบราณ
ที่มีมาในประเทศอื่น ๆ อันการศึกษาสำหรับชาติ ซึ่งราษฎร
ทุกคนในพระราชอาณาจักร์จะได้เล่าเรียนให้มีความรู้ทั่วหน้า สำหรับ

ประโยชน์ในการหาเลี้ยงชีพของตนเอง และเปนประโยชน์แก่บ้านเมืองโดยทั่วไปด้วยนั้น พึงได้เริ่มจัดขึ้นเปนงานของรัฐบาลในรัชกาลที่ ๕ นี้เอง การที่เสด็จสวรรคตเสียโดยเร็วในเวลาที่การศึกษาสำหรับชาติกำลังจะเจริญและตั้งมั่นขึ้นเปนหลักฐานได้นี้ จึงเปนอันน่าเสียดายและเปนที่สลดใจอย่างยิ่ง แต่ยังเปนโชคดีที่ได้พระราชทานพระราชทายาทไว้ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบันนี้ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ทรงอุปการะแก่การศึกษาสำหรับชาติต่อไป ตามรูปรอยที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนารถได้ก่อร่างตั้งขึ้นไว้

ภาค ที่ ๔

(พ.ศ. ๒๔๕๔–๒๔๕๘)

ท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ มาแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ จน พ.ศ. ๒๔๕๔ ชราทุพลภาพทั้งมีโรคภัยเบียดเบียนอยู่เนือง ๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองเปนรองเสนาบดี ให้พระยาไพศาลศิลปสาตร (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) เจ้ากรมกรมตรวจเปนผู้รั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลอง เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ในศกนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เปนเสนาบดีที่ปฤกษา และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เปนผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และได้เปนเสนาบดีเมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ในศก ๒๔๕๔ นี้ ได้แบ่งหน้าที่กรมต่าง ๆ ให้หัวหน้ามีตำแหน่งเปนเจ้ากรม ส่วนกรมศึกษาธิการนั้นให้พระวรวิทยพิศาล (รื่น ศยามานนท์ ภายหลังได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเปนพระยาไพศาลศิลปสาตร) เปนเจ้ากรม เมื่อการงานในกรมศึกษาธิการได้เจริญมากขึ้นสมควรจะเปนกรมมีอธิบดีเปนหัวหน้า

บังคับบัญชาตามที่เคยมีมาแต่เดิม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาไพศาลศิลปสาตรเปนอธิบดีกรมศึกษาธิการแต่วันที ๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เปนต้นมา

และในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ นี้เปนปีที่มีเหตุการณ์สำคัญคือเปนปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งกองลูกเสือขึ้น อันเปนกิจการที่ได้กระทำ และจักได้กระทำในภายหน้าต่อไป ซึ่งเปนความเจริญอันใหญ่หลวงแก่การศึกษาแห่งประเทศสยาม

ด้วยเมื่อต้นศกนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราข้อบังคับลักษณปกครองลูกเสือขึ้นไว้ สำหรับฝึกหัดน้ำใจไทยให้เปนเสือป่าไปแต่ยังเยาว์ ตามข้อบังคับนั้นให้มีกรรมการจัดการลูกเสือประจำมณฑล และมีกรรมการกลางอำนวยการทั่วไป ตั้งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตำแหน่งเปนนายกกรรมการกลาง ต่อไปเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดซึ่งเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยเปนนายกแทนก็ได้ ผู้รั้งเสนาบดีกระทรวงธรรมการเปนกรรมการผู้ ๑ ในกรรมการกลางนี้ และผู้รั้งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ก็เปนผู้ตรวจการลูกเสือมณฑลกรุงเทพ ฯ และใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีกองลูกเสือตั้งขึ้นในมณฑลกรุงเทพ ฯ ๖๗ กอง ในงานพระบรมราชาภิเษกสมโภช เมื่อวันที ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีลูกเสือไปถวายชัยมงคล พร้อมด้วยนักเรียนอื่น ๆ ที่ท้องสนามหลวง รวม ๒๘๓๖ คน

การศึกษาที่ได้จัดมาแล้วแต่อดีต หมายฝึกหัดคนเพื่อใช้ราชการ เพราะในเวลานั้นกิจการของรัฐบาลกำลังขยายกว้างขวางออกไป จำเปนต้องใช้คนมากขึ้น แต่ครั้นถึงเวลานี้เห็นได้ว่าถึงเวลาอันควรแล้วที่จะต้องจัดการศึกษาให้กว้างขวางออกไปจนได้ชื่อว่าการศึกษาแห่งชาติ คือฝึกสอนให้พลเมืองมีความรู้ในการทำมาหาเลี้ยงชีพโดยควรแก่อัตตภาพของตนๆ ด้วย พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้ตั้งใจจัดการศึกษาตามความมุ่งหมายแห่งปัจจุบันสมัยนี้ด้วยความอุตสาหะมาก และในเวลาต่อมาได้ออกประกาศเปลี่ยนแปลงวิธีจัดการศึกษาที่สำคัญๆ หลายอย่าง แต่ที่สำคัญยิ่งก็มีการศึกษาวิชาหาเลี้ยงชีพ ดังจะได้ยกมากล่าวไว้เปนพยานในที่นี้ คือ เมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ กระทรวงธรรมการได้จัดการให้มีการแสดงศิลปการหัดถกรรมของนักเรียนขึ้นที่โรงเรียนสวนกุหลาบเปนครั้งแรก พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิด การแสดงนี้ได้เปิดแสดงอยู่ ๓ วัน ต่อไปนี้ได้คัดตัดตอนคำกราบบังคมทูลของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เมื่อวันเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดมาลงไว้บ้าง

“ความประสงค์แห่งการแสดงศิลปการหัดถกรรมนี้ เพื่อจะแนะนำชักจูงให้เด็กชายหญิงในปัจจุบันนี้เอาใจใส่ฝึกหัดศิลปการหัดถกรรมซึ่งเปนทางเลี้ยงชีพต่างๆ เพื่อจะกันการที่เด็กทั้งหลายพากันนิยมในการเปนเสมียนให้น้อยลง แท้จริงศิลปการหัดถ

กรรมทั้งนี้ใช่ว่าจะพึงฝึกหัดกันในบัดนี้ก็หาไม่ ความฝึกหัดเหล่านี้ได้เป็นมานานแล้ว ตามโรงเรียนบางแห่งและตามถิ่นซึ่งท้องที่ทำการอย่างใด เด็กก็ได้ฝึกหัดวิชาการมาจากบิดามารดาตามท้องที่นั้น ๆ มีอยู่เหมือนกันมีพยานปรากฏ คือ การที่จะมีการแสดงศิลปการหัดถกรรมครั้งนี้ก็ได้ประกาศเพียง ๒ เดือนครึ่งเท่านั้นน่าจะไม่ได้สิ่งของมาตั้งมากครั้นถึงเวลาเข้าจริงก็มีของมาตั้งมากเกินคาดหมายหลายเท่า เหตุฉะนั้นการที่มีการประกวดฝีมือและความคิดในวิชาการเช่นนี้ จะเป็นเครื่องแนะนำให้เกิดความคิดซึ่งได้เห็นตัวอย่างแห่งกันและกันมากขึ้นประการหนึ่ง กับจะเป็นเครื่องชักจูงให้เกิดความนิยมเอาใจใส่ในวิชาการเหล่านี้มากขึ้นประการหนึ่ง แต่วิชาการหัดถกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ถึงแม้จะปลูกความนิยมให้บังเกิดขึ้นได้ โดยวิธีนี้ก็ดี ถ้าหากเมื่อทำอะไรขึ้นได้แล้ว ไม่มีทางที่จะจำหน่ายขายสิ่งเหล่านั้นให้ได้เงินทองเป็นผลประโยชน์ ความนิยมในทางหัดถกรรมก็จะเป็นไปไม่ได้ถึงไหน จะเป็นไปแต่ชั่วคราว คือเมื่อได้ฝึกหัดทำสิ่งใดเป็นแล้วก็จะทิ้งเสีย เท่ากับทำขึ้นดูเล่นพออวดกันเท่านั้น เหตุฉะนั้นกระทรวงธรรมการจึงได้ตั้งโรงเรียนพณิชยการขึ้นรับอีกแผนกหนึ่ง ให้เป็นที่ฝึกหัดความรู้ในวิธีทางค้าขาย กับรับหน้าที่เป็นที่จดทะเบียนแห่งเครื่องหัดถกรรมทั้งหลาย สิ่งใดซึ่งอาจเป็น

สินค้า ก็ได้ จด ทะเบียนไว้ แล้ว รับเป็น ผู้ สืบหา ผู้ ต้องการ และ ประกาศ บอก สินค้าให้ผู้ ต้อง การ ทราบ เมื่อ สินค้า นั้น จะ ดำเนินไปใด ๆ ในที่ใด เพียงใด โรงเรียน พณิชยการ ก็ รับ หน้า ที่เป็น ผู้ บอก คน ทำให้ ทราบ โรงเรียนพณิชยการ จะรับ หน้าที่เป็น คน กลาง ที่ จะ ชักนำ ผู้ ซื้อ กับ ผู้ขาย ให้ ถึงกัน หรือจะ ว่า อีก อย่าง หนึ่ง ก็โรงเรียน หัตถกรรมเป็น ผู้ สร้าง ทำ ขึ้น โรงเรียน พณิ ง ค เรเป็น ผู้ หา ทาง จำหน่ายให้ ดังนี้ จะเป็น เครื่องทำให้ วิชาการ หัตถกรรมทั้งหลาย ดำเนินไปในทางที่เป็นประโยชน์ ไม่ ขาด ด้วนเสีย ”

พระราชดำรัสตอบ

“คำ ที่ พระยา วิสุทธสุริยศักดิ์ กล่าว นี้ตรง กับ ความ คิด ของเรา เราได้ เคย ปรารภ มา นาน แล้ว และ ด้วย พระยา วิสุทธ ก็ได้ เคย พูด ว่า การ ฝึกสอน เด็ก นั้น จำ จะ ต้อง ฝึกสอน หลาย อย่าง ไม่ใช่แต่ จะ ให้ เรียน วิชาหนังสือ มีความรู้ ไว้ สำหรับ เป็นเสมียน และเข้า ทำ ราชการ แท้ จริง ผู้ ที่ จะ เป็น เสมียนได้ ดี หรือ จะ ทำ ราชการ ให้ มี ความ เจริญ ใน ทาง ราชการ ต่อไป จะ เป็น ผู้ ที่ รู้ แต่ วิชา หนังสือ ส่วน เดียว ก็ ยัง ไม่ พอ จำ จะ ต้อง เป็น ผู้ ได้ รับ ความ ฝึกฝน อัน ดี แล้ว รอบ ตัว คือ ต้องได้ ฝึกหัด แล้ว หลาย ๆ อย่าง ทั้ง ส่วน ที่ เกี่ยว แก่ใจ และ กาย พร้อม มูล ด้วย การ ที่ได้ จัดให้ มี การ แสดง หัตถกรรม ฝี มือ นักเรียน ขึ้น เช่นนี้ จะ เป็น ทาง ชักชวน และ ชี้ ช่องให้ คน ทั้ง หลาย เห็น ว่า การ

วิชาช่างต่าง ๆ นั้น ว่าโดยฉะเพาะก็เปนทางที่จะหาเลี้ยงชีพได้ดีส่วนหนึ่งเหมือนกัน และถ้าสำหรับประกอบกับวิชาอื่น ๆ แล้วก็จะช่วยให้การฝึกสอนโดยทั่วไปนั้นสำเร็จดียิ่งขึ้น ว่าถึงการหาเลี้ยงชีพในทางหัตถกรรม เราผู้เปนพระเจ้าแผ่นดินก็กล่าวยืนยันได้ว่า ไม่เปนการเลวทรามกว่าเปนเสมียนหรือเปนข้าราชการดังที่คนเปนอันมากยังสำคัญผิดอยู่นั้นเลย คงจะได้รับความยกย่องชุบเลี้ยงเช่นกัน คือถ้าตั้งตนให้เปนหลักฐานมั่นคงในทางค้าขายฤๅศิลปการได้แล้ว เราก็คงจะตั้งให้เปนขุนน้ำขุนนางได้ ไม่ผิดอะไรกับผู้ที่รับราชการ ดังได้มีตัวอย่างปรากฏมาแล้วหลายราย ขอให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กับข้าราชการในกรมศึกษาธิการและครูอาจารย์ทั้งหลายช่วยกันชักจูงให้การฝึกสอนได้เปนไปในหนทางที่ควรโดยรอบ และให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายในทางที่ถูกที่ชอบ สมแก่ความมุ่งหมายอันดีแล้วนั้นเถิด”

เมื่อวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดโรงเรียนเพาะช่าง ที่ได้สร้างขึ้นใหม่ โรงเรียนนี้ตั้งแต่นั้นมาก็เจริญขึ้นเสมอจนถึงทุกวันนี้ และบัดนี้ก็กำลังกระทำกิจการที่สำคัญอยู่

ในปีต่อมา (คือ พ.ศ. ๒๔๕๖) ระเบียบการศึกษาได้แก้ไขใหม่ ดังจะเห็นได้จากประกาศต่อไปนี้:—

ก. ประกาศชี้แจงเรื่องรูปโครงการศึกษา พระพุทธศักราช ๒๔๕๖

"เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า การศึกษาเล่าเรียนของประชาชนชาวสยามในทุกวันนี้มีกว้างขวางขึ้นกว่าแต่ก่อน และยังจะจัดเพิ่มเติมขึ้นต่อไปข้างหน้าอีกหลายกึ่งหลายแผนก ชั้นของการศึกษาเล่าเรียนตามที่กระทรวงธรรมการได้จัดมาแต่ก่อน ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ชั้นมูล ประถม มัธยม และอุดม และแยกเปนสามัญเปนพิเศษนั้น มาถึงสมัยนี้ก็ควรที่จะแก้ไขใหม่ให้เหมาะแก่การงานที่เจริญขึ้นโดยลำดับ กับอีกประการหนึ่งตามที่ได้สังเกตเห็นมาแล้ว ปรากฏว่านักเรียนผู้ชายที่ได้เข้าเล่าเรียนวิชาพอถึงชั้นมัธยมได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ยังมิทันจะจบก็พากันออกหาการทำในทางเสมียนเสียมาก โดยไม่รู้สึกว่าวิชาที่ได้เล่าเรียนเพียงเท่านั้นยังเปนแต่วิชากลาง ๆ และหาเปนวิชาฉะเพาะสิ่งฉะเพาะอย่างที่จะให้มีความสามารถทำการงานต่าง ๆ ให้ดีได้ไม่ แม้การเสมียนนั้นเองก็ยังไม่ได้เล่าเรียน สักแต่ว่ารู้หนังสือแล้วก็อาสาไปทำการเสมียน ซึ่งจะทำดีและถูกต้องสมควรแก่หน้าที่เสมียนก็ยังไม่ได้ ความนิยมอันทุ่มเทไปในทางเดียวเช่นนี้เปนความเข้าใจผิดของประชาชนจนผู้คนไปล้นเหลืออยู่ในหน้าที่เสมียน ผู้ที่ไม่มีความสามารถพอก็ไม่มีใครรับไว้ใช้ คนเหล่านั้นก็ย่อมขาดประโยชน์

โดยหาที่ทำการไม่ได้ ทั้งการหาเลี้ยงชีพที่เหล่าตระกูลของตน
เคยทำมาแต่เก่าก่อนก็ละทิ้งเสีย ๆ กลับไปทำก็ต่อไม่ติดจึงเกิด
ความลำบากขึ้น ความเข้าใจผิดอันนี้ย่อมเปนเครื่องพาไปในทาง
อันเสื่อมเสียประโยชน์แก่ตนเองอันหารู้สึกไม่ แท้จริงการงาน
ในบ้านเมืองที่จะพึงทำหาเลี้ยงชีพอันยังไม่มีผู้ทำเพียงพอนั้น ยัง
มีอย่างอื่นอยู่เปนอันมาก ใช่จะมีแต่งานเสมียนอย่างเดียว ยก
ตัวอย่างมาชี้ได้ง่าย ๆ ว่า เช่นการเพาะปลูกนั้นที่ดินก็ยังมีอยู่
อันเหลือกว่าที่คนจะทำ ถ้าจะว่าช่างวิชาต่าง ๆ ซึ่งเปนการพิเศษ
เช่นวิชาการก่อสร้างเย่าเรือนนั้น ก็ยังต้องการผู้รู้ที่จะทำอีก
มากการหัตถกรรมและพณิชยการต่าง ๆ ก็ยังมีเปนอเนก
ประการ วิชาต่าง ๆ อย่างที่ว่านี้ถ้าใครรู้จริงทำจริงแล้วก็อาจ
จะมีลาภผล และให้เกิดสุขประโยชน์แก่ตนได้ทั้งนั้น หาควร
ที่จะพากันนิยมไปแต่ในทางการเสมียนอย่างเดียวไม่ และแม้
แต่การเปนเสมียนถ้าสมัครทำจริงแล้ว ก็ควรที่จะเล่าเรียนให้
รอบรู้ในทางนั้นจริง ๆ ใช่ว่ารู้หนังสือเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ แล้ว
ก็ไปสมัครเปนเสมียนจะเปนอันเพียงพอก็หาไม่ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้ชี้แจงตักเตือนไว้ในที่นี้ เพื่อให้ประชาชน
ทั้งหลายได้รู้สึกระลึกที่จะเลือกหาวิชาความรู้ใส่ตัวโดยรอบ
คอบกว้างขวาง อย่าให้เข้าใจว่ารู้อะไรแต่ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็พอ
แล้ว และอย่าให้สุ่มหลงไปในทางเดียว จักได้เฉลียการงาน

ให้มีผู้ทำทุก ๆ อย่างทั่ว ๆ กัน และจักสำเร็จประโยชน์และได้ความสุขทั่ว ๆ กันไป อย่าให้คับคั่งอัดแอกันอยู่ในทางเดียวและเว้นว่างทางอื่น ๆ เสีย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้วางรูปโครงการศึกษาลงไว้ให้เหมาะแก่เวลา และการงานให้เป็นที่เข้าใจกันทั่ว ดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาทั้งปวงให้กำหนดชื่อเป็น ๒ ประเภท คือ

สามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้สามัญ ซึ่งคนควรจะรู้ทุกคน ตัวอย่างเช่น วิชาหนังสือ วิชาเลข วรรยาคือสอนกิริยาวาจาใจให้ประพฤติที่ดีละเว้นที่ชั่วเป็นต้น ประเภทหนึ่ง

วิสามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้พิเศษ ซึ่งบุคคลพึงเลือกเรียนฉะเพาะสิ่งฉะเพาะอย่าง ไม่จำเป็นต้องเรียนให้รู้ทุกอย่างทุกคน ตัวอย่างเช่น วิชาครู วิชาแพทย์ วิชากฎหมาย วิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้น ประเภทหนึ่ง

การศึกษาทั้ง ๒ ประเภทนี้ มีตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปจนชั้นสูงโดยลำดับ แต่วิชาบางอย่างอาจเข้าอยู่ได้ทั้งในประเภทสามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา เป็นต้นว่าการวาดเขียน อาจกำหนดเอาการวาดเขียนแต่พอรู้หลักรู้ส่วนเป็นรูปเป็นร่างให้เป็นสามัญศึกษา โดยประสงค์ว่าคนควรจะหัดวาดเขียนชั้นเบื้องต้นให้รู้ไว้ทุกคน ขีดกำหนดในวิชาเช่นนั้นจะวางไว้ในหลักสูตรสามัญศึกษา

เพียงใด เพียงนั้นก็อยู่ในสามัญศึกษา ความรู้อย่างเดียวกัน
ที่เหนือขึดนั้นขึ้นไปก็เปนวิสามัญศึกษา เพราะที่ไม่ถือว่าจำเปน
ทุกๆคนจะต่องรู้สูงถึงเพียงนั้น ข้อนี้แล้วแต่หลักสูตรที่จะได้
กำหนดลงไว้เปนครั้งคราว

๒. การศึกษาทั้งปวงให้กำหนดโดยประโยชน์แห่งผู้ที่จะเล่าเรียน
เปน ๒ ภาค คือ

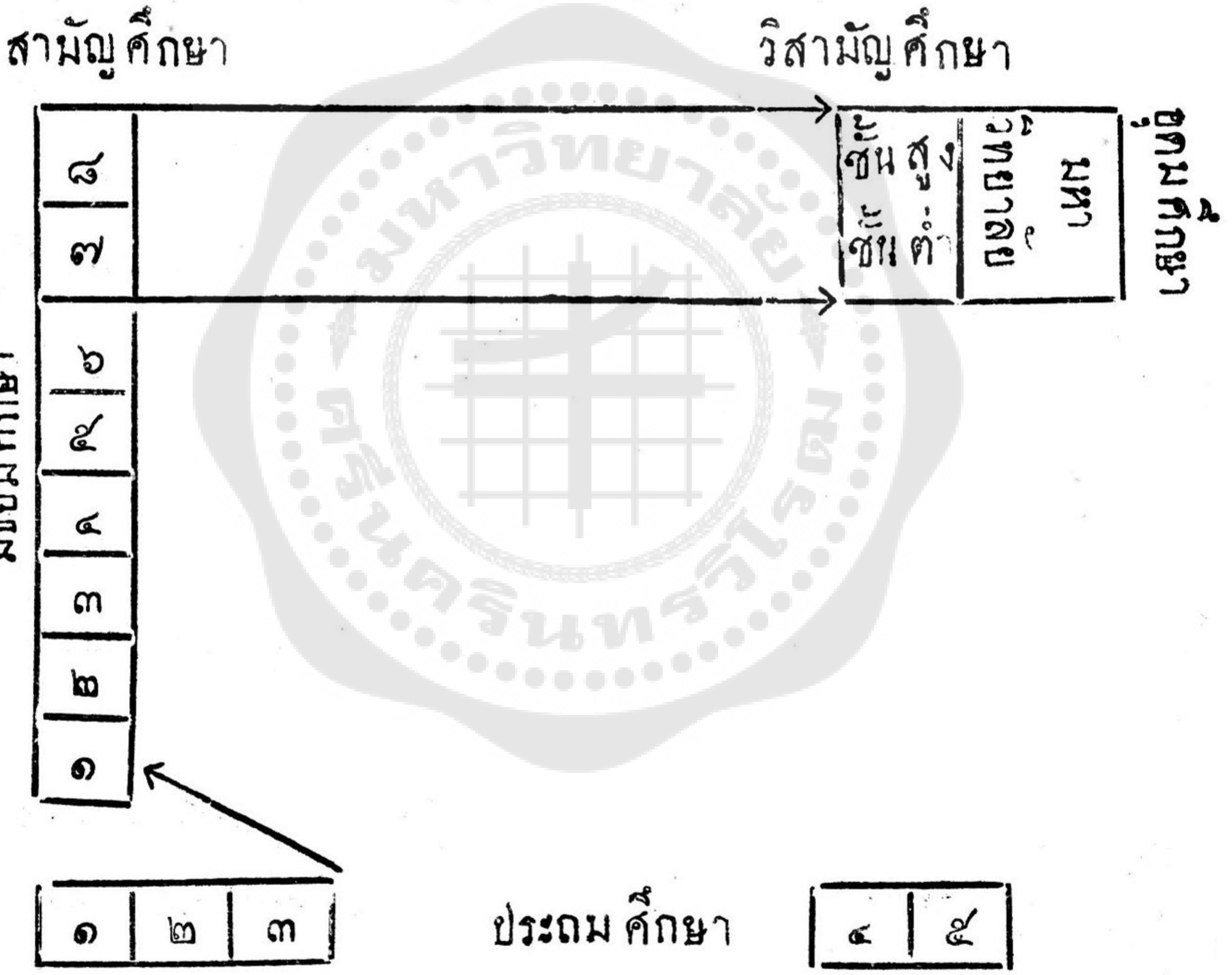
ภาคศึกษาบังคับ ได้แก่ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษาและ
วิสามัญศึกษาเพียงใด ซึ่งสมควรจะให้ราษฎรมีความรู้เปนพื้นไว้
ทุกคน พอให้รู้ผิดชอบชั่วดีรู้วิชากลางๆ ไว้สำหรับให้พอแก่
ที่จะต้องใช้อยู่ทุกวัน รู้จักทางที่จะรักษาตัวทั้งส่วนชีวิตร่างกาย
ทรัพย์สมบัติและชื่อเสียง ให้พอครองตนเปนพลเมืองดีได้คนหนึ่งๆ
กับให้รู้จักทำการหาเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาเหล่าตระกูลของตน รวม
เรียกว่าประถมศึกษา ภาคหนึ่ง

ภาคศึกษาพิเศษ ได้แก่ความรู้ฝ่ายสามัญศึกษาที่เหนือจาก
นั้นขึ้นไป อันไม่จำเปนที่คนจะต่องรู้เสมอกันทุกคน ซึ่งเรียก
ว่ามัธยมศึกษาและวิสามัญศึกษา ที่กว่านั้นขึ้นไป อันไม่จำเปน
ที่คนจะต่องรู้เหมือนกันทุกคน ซึ่งเรียกว่าอุดมศึกษาเปนวิชาความ
รู้ที่ไม่บังคับ สุดแล้วแต่ผู้ใดมีทุนทรัพย์และสติปัญญาที่จะเล่าเรียน
ได้เพียงใด และรักเรียนในทางใดก็เลือกเรียนได้ตามความพอใจ

การศึกษาทั้ง ๒ ภาคนี้ จะมีชีดสูงต่ำเพียงใด แล้วแต่ความสมควรที่จะได้วางหลักสูตรไว้เปนครั้งคราว

๓. การศึกษาที่ต่าง ๆ ประเภทและต่างภาคกันดังกล่าวแล้วข้างบนนี้ รวมเขียนเปนแผนที่ที่มีรูปโครงดังนี้

แผนที่บอกประเภทและภาคของการศึกษา

ข้อความที่จัดจำแนกการศึกษาไว้เปน ๒ ประเภท และเปน ๒ ภาคดังรูปโครงในแผนที่นี้ ให้เปนหลักไว้สำหรับบิดามารดาและผู้ปกครองเด็กชายหญิงทั้งหลาย ซึ่งจะเปนผู้ให้การศึกษาแก่เด็กของตนนั้น ๆ จะได้พิเคราะห์ว่าตนมีทุนรอนที่จะทนุบำรุงให้

การศึกษาแก่เด็กของตนๆ ได้เพียงใด และเด็กที่อยู่ในปกครองของตนๆ นั้นๆ จะมีสติปัญญาสามารถที่จะเล่าเรียนได้เพียงไรและทางใด ก็จะได้จัดให้เปนไปตามความสามารถเช่นนั้นๆ

๔. ข้อสำคัญที่บิดามารดาผู้ปกครองเด็กจะพึงพิเคราะห์นั้นมีทางที่จะแนะนำอยู่ว่า ควรเลือกทางศึกษาเล่าเรียนให้ถูกแก่นิสสัยและความสามารถของเด็กที่จะทำการงานได้ดีในทางใดก็ให้เรียนทางนั้น และอย่าเข้าใจว่าการเล่าเรียนเพียงสามัญศึกษานั้นจะพอเพียงที่จะทำการงานอะไรๆ ได้ทั่วไป แท้จริงความรู้สามัญศึกษานั้นจำเปนต้องรู้ เพราะเปนพื้นที่จะให้คนฉลาดและทำการงานได้คล่องแคล่ว และทำถูกทำชอบ วิสามัญศึกษาเปนเหมือนหนึ่งเครื่องมืออีกส่วนหนึ่ง ตัวอย่างเช่นชาวนา ความรู้วิธีทำนาเปนวิสามัญศึกษา แต่ถ้าไม่รู้สามัญศึกษาก็ขายเข้าได้เหมือนกัน แต่อาจจะคิดราคาเข้าผิดเพราะไม่รู้เลข อาจถูกฉ้อเพราะไม่รู้หนังสือ อาจขายเข้าไม่ถูกที่ถูกทางที่จะได้ราคา เพราะไม่รู้ทางไปมาและแหล่งการค้าขายของบ้านเมือง ได้เงินแล้วไม่รู้จักรักและถนอมทรัพย์ อาจจะเอาไปแทงถั่วโปและหวยเสียหมด เพราะไม่ได้รับความสั่งสอนว่ายาที่จะให้ประพฤติดีเช่นนี้เปนต้น เหตุฉะนั้นคนทุกคนจึงควรเรียนสามัญศึกษาไว้เปนพื้นสำหรับให้เปนพล

เมืองดี และเรียนวิสามัญศึกษาเปนเครื่องมือ ดังนี้จึงจะเปนประโยชน์แก่ตนโดยบริบูรณ์

๕. ส่วนความรับวิชาณะเพาะอย่างไร ทางใด ซึ่งจะเล่าเรียนที่ไหนในประเภทวิสามัญศึกษานั้น ก็ได้แก่โรงเรียนและวิทยาลัยต่าง ๆ อันได้มีอยู่แล้ว และซึ่งจะตั้งเพิ่มเติมขึ้นต่อไปในภายหน้าอันจะได้ทราบจากเจ้าหน้าที่และประกาศของเจ้ากระทรวงทะบวงการนั้น ๆ ให้ประชาชนทั้งหลายพึงเข้าใจทางที่จะให้การศึกษาเล่าเรียนแก่บุตรธิดาของตนตามระเบียบนี้เถิด”

ประกาศตั้งแต่วันที่ ๓๐ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๖

ข. ประกาศกำหนดอายุนักเรียนเทียบกับหลักสูตรการศึกษา

“ด้วยกำหนดอายุนักเรียนเทียบเข้าชั้นศึกษา ตามที่กรมศึกษาธิการได้กำหนดไว้แต่เดิม ตามหลักสูตรเก่านั้น บัดนี้ได้แก้ไขหลักสูตรการศึกษาสามัญใหม่แล้ว จึงได้วางกำหนดอายุเทียบเข้าชั้นตามหลักสูตรใหม่ดังต่อไปนี้ คือ

ประถมศึกษา

ปีที่ ๑	อายุปีที่ ๗
,, ๒	,, ๘
,, ๓	,, ๑๐
,, ๔	,, ๑๑
,, ๕	,, ๑๒

มัธยมศึกษา

ปีที่ ๑	อายุปีที่ ๑๑
,, ๒	,, ๑๒
,, ๓	,, ๑๓
,, ๔	,, ๑๔
,, ๕	,, ๑๕
,, ๖	,, ๑๖
,, ๗	,, ๑๗
,, ๘	,, ๑๘ ,,

ประกาศแต่ณวันที่ ๒๑ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๖

ส่วนการศึกษาในหัวเมืองก็หาได้ทอดทิ้งไม่ ได้ส่งครูประกาศนียบัตร์ออกไปประจำหน้าที่ต่างๆ เพิ่มเติมอยู่เสมอทุกปี ดังปรากฏตามตัวเลขต่อไปนี้

บัญชีแสดงจำนวนผู้จัดและตรวจการศึกษา ซึ่งกรมศึกษาธิการได้ส่งไปรับราชการตามหัวเมืองต่างๆ เทียบ ๕ ศก

พ.ศ. ๒๔๕๓	มี ๔๒ คน
,, ๒๔๕๔	,, ๔๓ ,,
,, ๒๔๕๕	,, ๖๒ ,,
,, ๒๔๕๖	,, ๘๔ ,,
,, ๒๔๕๗	,, ๙๓ ,,

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ นี้ได้มีการทดลองฝึกหัดครูผู้หญิงสำหรับส่งไปสอนตามหัวเมืองขึ้นเปนครั้งแรก ระเบียบการฝึกหัดครูผู้หญิงดังต่อไปนี้

ระเบียบการโรงเรียนฝึกหัดครูผู้หญิง

“ด้วยการศึกษาสำหรับเด็กหญิงในเวลานี้ ที่ได้จัดขึ้นแล้วพอเปนรูปก็มีอยู่แต่กรุงเทพ ฯ ตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ยังบกพร่องอยู่มาก บัดนี้ถึงเวลาที่จะต้องรีบคิดอ่านจัดการให้เด็กได้เล่าเรียนมากขึ้น แต่มีการติดขัดในเรื่องครูที่จะสอน คือเรื่องครูผู้หญิงนี้เมื่อว่าด้วยตัวคนก็พอจะหาได้บ้าง แต่ย่อมเปนคนกรุงเทพ ฯ เสียทั้งนั้น ผู้ที่ไม่มีพื้นเพอยู่หัวเมืองเช่นนี้ จะส่งไปเปนครูอยู่ตามหัวเมืองเปนการยาก กระทรวงธรรมการจึงได้คิดจัดตั้งการฝึกหัดครูขึ้นที่กรุงเทพ ฯ “ที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย” สำหรับรับนักเรียนครูผู้หญิงที่จะส่งมาแต่หัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ดังระเบียบต่อไปนี้

(๑) เปิดโอกาศให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเลือกเด็กหญิงในมณฑลที่ปกครองอยู่อายุระหว่าง ๑๓ ปีถึง ๑๖ ปี ต้องให้มีความรู้พออ่านออกเขียนได้ รู้เลขบวกลบคูณหารแล้วเปนอย่างต่ำ แต่ยิ่งได้มีความรู้ถึงสอบไล่ได้ประโยคประถมแล้วยิ่งดี ส่งมาเรียนอย่างมากปีละ ๕ คน เพื่อกลับออกไปเปนครูในมณฑลของตน

(๒) การเล่าเรียนของนักเรียนเหล่านี้จะกินเวลาระหว่าง ๓ ปีถึง ๕ ปี

(๓) ขณะเมื่อเรียนอยู่ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนและค่าอาหาร

(๔) เมื่อออกจากโรงเรียนนี้แล้วจำเปนจะต้องรับราชการเปนครูเท่ากับเวลาที่ได้เรียนอยู่ในโรงเรียน คือเปนต้นว่าถ้าเรียนอยู่ ๓ ปี ก็ต้องรับราชการ ๓ ปี เปนกำหนดบังคับ เมื่อพ้นกำหนดนั้นแล้วตามใจสมัค

(๕) ถ้าเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว จะไม่รับราชการเปนครูหรือรับราชการไม่ครบกำหนด จะต้องคืนเงินค่ากินอยู่ให้แก่กระทรวงธรรมการเดือนละ ๑๕ บาท เช่นกับว่าเปนนักเรียนอยู่ในโรงเรียน ๓ ปี ก็จะต้องคืนเงินให้ครบ ๓ ปี ถ้ารับราชการได้หนึ่งปีก็ต้องคืนเพียง ๒ ปี

(๖) นักเรียนที่จะส่งมานี้ ต้องให้มีผู้มีหลักฐานเปนผู้รับรองทุกสิ่งทุกอย่างตามระเบียบการนี้ ผู้รับรองจะต้องลงชื่อในแบบใบสมัคของกระทรวงธรรมการ

(๗) ค่าเดินทาง ค่านุ่งห่ม ค่าหนังสือเรียน นักเรียนต้องเสียเอง

(๘) นักเรียนที่ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดส่งตามระเบียบนี้ ให้ชื่อว่านักเรียนหลวง แต่ถ้าจะมีนักเรียนสมัคจะเสียค่ากินอยู่ของตนเองเดือนละ ๑๕ บาท โดยไม่เปนนักเรียนหลวงก็ได้เหมือน

กัน และนักเรียนสมัครเช่นนี้ เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว ไม่ต้องอยู่ในบังคับว่าต้องรับราชการ

(๙) นักเรียนหลวงก็ดี นักเรียนสมัครก็ดี ที่จะรับราชการจะได้เงินเดือนตามประกาศนียบัตรที่สอบไล่ได้ คือถ้าได้ประกาศนียบัตรครูมูลได้เงินเดือนละ ๓๐ บาท ครูประถมเดือนละ ๔๕ บาท ถ้าสอบไล่ตก กระทรวงธรรมการจะวินิจฉัยเทียบเคียงให้ตามสมควรแก่ความรู้

ตั้งไว้แต่ณวันที่ ๑๒ เมษายน ศก ๒๔๕๖"

โรงเรียนข้าราชการพลเรือน ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โรงเรียนนี้เกี่ยวข้องด้วยกระทรวงธรรมการ เพราะทั้งเสนาบดีและปลัดทูลฉลองเปนกรรมการจัดการอยู่ด้วย ในสมัยที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเปนเสนาบดี ภายหลังปลัดทูลฉลอง (คือพระยาไพศาลศิลปสาตร ซึ่งเปลี่ยนราชทินนามมาเปนพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) เปนตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนด้วย แล้วในที่สุดได้โปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเปนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก็โปรดเกล้า ฯ ให้มารวมขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการเปนแผนกกรมมหาวิทยาลัย จึงควรกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า—

ประกาศ ตั้ง โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว

มี พระ บรม ราชโองการ ใน พระบาท สมเด็จ พระ ปรเมนทร มหา วชิราวุธ พระ มงกุฎ เกล้า เจ้า อยู่ หัว ดำรัส เหนือ เกล้า ฯ ให้ ประกาศ ให้ ทราบ ทั่ว กัน ว่า สำนัก ฝึกหัด วิชา ข้า ราชการ ฝ่าย พล เรือน ซึ่ง สมเด็จ พระชนกนารถ พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ได้ ทรง พระราช ดำริห์ เริ่ม ตั้ง ขึ้น โดย พระ ราช ปรารภ ที่ จะ ทรง จัดการ ปกครอง พระราชอาณาจักร์ ให้ ทันกาลสมัย จึงได้ ทรง จัดการกระทรวง มหาดไทย รวม หัว เมือง ซึ่ง แยก ย้าย สังกัด อยู่ ใน กระทรวง ต่าง ๆ ตาม ความ สดวก ใน สมัย เดิม ให้สังกัด อยู่ แห่ง เดียว กัน เพื่อ จัดการ ปกครอง ให้ ลง ระเบียบ แบบ อย่าง เปน อัน หนึ่ง อัน เดียว กัน และ ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ จัดการ ฝึกหัด กุลบุตร สำหรับ รับ ราช การ ปกครอง ขึ้น ใน กระทรวง มหาดไทย ตั้ง แต่ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ครั้น การ ปกครอง หัว เมือง ซึ่งได้ จัด ตาม พระ ราช บัญญัติ ลักษณ ปกครองท้อง ที่ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ดำเนิน การ มา เปน รูป เรียบร้อย ขึ้น ความ ต้อง การ ฝึก กุลบุตร สำหรับ รับ ราชการ ยิ่ง ทวี ขึ้น จึง ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ แยก การ ฝึกหัด วิชา ข้า ราชการ ฝ่าย พลเรือน จาก กระทรวง มหาดไทย ตั้ง เปน โรงเรียน ขึ้น ต่าง หาก เรียก ว่าโรงเรียน มหาดเล็ก ตั้ง แต่ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) มี กรรมการ จัดการ ลง เปน รูป แล้ว

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกกรรมการ มีผู้จัดการโดย
ลำพังต่อมา ตั้งแต่รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)
โรงเรียนนั้นได้ฝึกหัดกุลบุตร์เข้ารับราชการเปนต้นราก ของกระทรวง
มหาดไทยเพียงพอแก่ความต้องการแล้ว มีแต่จะขยายวิชาให้
สูงขึ้นต่อไป

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร มหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงทรงพระดำริห์ว่า บัดนี้การปกครองท้องที่ก็ลงระเบียบ
แบบแผนอยู่แล้ว เปนอันมิใช่ว่าการปกครองนั้น เปนฉะเพาะ
หน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยและนครบาล กระทรวงอื่น ๆ ย่อมมี
หน้าที่ซึ่งจะจัดการ เปนการอาศัยซึ่งกันและกัน และรับผิดชอบ
ด้วยกันทั่วทั้งพระราชอาณาจักร์ รวมนับว่าเปนการปกครองของ
รัฐบาลอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่การฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน
สำหรับส่งคนออกไปรับราชการ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเดียวนั้น
หาพอเพียงแก่ราชการปกครองพระราชอาณาจักร์ทุกวันนี้ไม่ สมควร
จะขยายการเรียนให้กว้างขวางออกไป สำหรับส่งคนไปรับ
ราชการทุกกระทรวงทบวงการ จัดการโรงเรียนให้เปนแผนกวิทยา
ต่าง ๆ เช่นกฎหมาย ปกครอง การต่างประเทศ การเกษตร์ การ
ช่าง และการแพทย์ เปนต้น ด้วยทรงทราบพระราชประสงค์ของ
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งทรงเริ่มจัดการเล่าเรียนสำหรับจัดการ
ปกครองทั่วไปโดยตระหนักดังนี้ แต่การที่จะจัดการโรงเรียนเช่น

นี้เปน การใหญ่ ต้อง การ ทุนรอน เพิ่มเติม ขึ้น อีก เปน อัน มาก จึง มี พระ
ราช ปรารภ ว่า เงิน ซึ่ง ราษฎร เรี่ยไร กัน สร้าง พระ บรมรูป ทรง ม้า เปน
อนุสาวรีย์ ถวาย แด่ สมเด็จ พระ บรม ชนก นาถ ปิยมหาราช ของ ประชา
ราษฎร คง มี เหลือ อยู่ จาก การ สร้าง พระ บรม รูป มี จำนวน นับ ด้วย แสน
บาท สมเด็จ พระ พุทธ เจ้า หลวง ได้ ทรง พระ ราช ดำริห์ ไว้ แล้ว ที่ จะ
จัดการ สร้าง สิ่ง ถาวร วัตถุ อัน จะ แผ่ สาธารณะ ประโยชน์ ตอบ แทน พระ
ราช ทาน แก่ ราษฎร แต่ ยัง ไม่ ได้ ตกลง ประการ ใด นั้น ควร จะ จัดการ
ให้ เปน ประโยชน์ ตาม พระ ราช ประสงค์ ต่อไป จึง ทรง พระ ราช ดำริห์
ว่า ประโยชน์ สิ่ง ใด ไม่ ยิ่ง กว่า การ ปกครอง ราษฎร ให้ มี ความ สุข
ความ เจริญ สมเด็จ พระ พุทธ เจ้า หลวง ได้ ทรง เริ่ม จัดการ โรงเรียน
ไว้ สำหรับ กุลบุตร์ ที่ จะ รับ ราช การ ฝ่าย พล เรือน ดัง นี้ แล้ว ควร จะ
ขยาย การ ให้ กว้าง ขวาง ต่อไป ตาม พระ ราช ประสงค์ ทุน ที่ เหลือ จาก
การ ที่ ราษฎร เรี่ยไร กัน สร้าง อนุสาวรีย์ ปิยมหาราช ควร จะ ใช้ ใน
การ จัด โรงเรียน นี้ แต่ การ โรงเรียน นี้ ได้ เกี่ยว ข้อง แก่ กระทรวง
ทบวง การ ทั่วไป จึง ควร จะ มี กรรมการ ดำริห์ และ จัดการ ให้ เปน รูป
ก่อน จึง ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ ยก โรงเรียน มหาดเล็ก เปน
โรงเรียน ข้าราชการ พล เรือน พระราชทาน นาม ปรากฏ ว่า "โรงเรียน
ข้า ราชการ พล เรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระ จุล จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว"
เหตุ ด้วย พระบาท สมเด็จ พระ พุทธ เจ้า หลวง ได้ ทรง พระ ราช ดำริห์

เริ่มตั้งขึ้นไว้ และจะใช้ทุนที่รายฎรทูลเกล้า ฯ ถวาย เพื่อเปน
เกียรติยศในพระบรมนามาภิธัยด้วย และให้มีกรรมการเปนสภาอัน
หนึ่ง มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เปนพระบรมราชูปถัมภกแห่ง
โรงเรียนนี้ ในสมาชิกของกรรมการจัดการในโรงเรียนนี้ ให้มี
สภานายกผู้หนึ่ง สำหรับวินิจฉัยกิจการก่อนที่จะนำความขึ้นกราบบังคม
ทูลพระกรุณา และมีเลขานุการสำหรับเปนผู้จัดการตามคำสั่งสภานายก
และให้เสนาบดีกระทรวงซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับราชการที่จะต้องศึกษา
ในสภานี้เปนสมาชิกพิเศษของสภานี้ ตามเวลาที่จะมีกิจอัน
เกี่ยวเนื่องกัน

และนักเรียนก่อนที่ออกรับราชการนั้น ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ถวายตัวเปนมหาด
เล็กตามพระราชประเพณีเดิม

ประกาศตั้งสภาจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา
วชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศ
ให้ทราบทั่วกันว่า ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยก
โรงเรียนมหาดเล็กเปนโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้มีกรรมการจัดการเปนสภา
อันหนึ่ง ความแจ้งอยู่ในประกาศนั้นแล้ว

บัดนี้ ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ สมเด็จ พระเจ้า น้องยาเธอ เจ้า พ้า ภรม ขุน พิษณุโลก ประชานารถ

พระเจ้า บรม วงศ์ เธอ กรม หลวง ดำรง ราชานุภาพ

พระยา วิสุทธ สุริยศักดิ์

พระยา ศรี วรวงศ์

พระยาไพศาลศิลปสาตร (คือเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเดี๋ยวนี้)

เปน กรรมการ จัดการ โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ให้ พระ เจ้า บรมวงศ์ เธอ กรม หลวง ดำรง ราชานุภาพ เปน สภา นายก และ ให้ พระยา ศรี วรวงศ์ เปน เลขานุการ ของ สภา รับ ราชการ ฉลอง พระเดช พระคุณ ตั้ง แต่ บัดนี้ไป

รายการ จัด โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน

ตาม ความ ตก ลง ของ ที่ ประชุม สภา กรรมการ

ใน การ ที่ พระบาท สมเด็จ พระ เจ้า อยู่ หัว ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ ตั้ง โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน ขึ้น เพื่อ เฉลิม พระ ปรมา ภิไธย พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว และ พระราช ทาน เงิน ที่ ราษฎร เรี่ย ไร กัน สร้าง พระ บรม รูป ปิย มหา ราชา นุสาวรีย์ อัน เหลือ จาก ประมาณ เงิน ๘๐๐๐๐๐ บาท เศษ เปน ทุน ก่อ สร้าง โรงเรียน นั้น จำเดิม แต่ ทรง พระ กรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ มี สภา

จัดการโรงเรียน สภาได้ประชุมปฤกษาการตามโอกาศเนืองๆ มา แต่มีข้อสำคัญที่สภาต้องใส่ใจเปนนิตย์ว่า เงินทุนก่อสร้างโรงเรียน ที่สภาได้พระบรมราชานุญาตใช้จ่ายนั้น จะต้องจ่ายให้เปนประโยชน์ อันถาวร แม้ตั้งแต่บาทเงินหนึ่งขึ้นไปก็ไม่ควรให้เสียเปล่า เพราะ ฉะนั้นสภาจำเปนต้องคิดแล้วคิดเล่า ในการที่จะเลือกหาที่ไชยภูมิ ดีเปนที่ตั้งโรงเรียน และคิดกะแบบที่จะก่อสร้างให้สมควรแก่ การที่โรงเรียนนี้จะเปนมหาวิทยาลัยต่อไปภายภาคหน้า และก่อน ที่จะกะแบบโรงเรียนสภาก็ต้องดำริห์ถึงแผนกวิชาที่จะสอนและพื้น ภูมิรู้ของนักเรียนที่รับเข้าเปนนักเรียน เพ่งให้ได้ผลดีแก่การงาน และตัวนักเรียนให้พอเพียงกับทุนและเวลาที่ต้องเสียไปด้วย เพราะ มีการหลายอย่างที่สภาต้องดำริห์โดยรอบคอบและให้เห็นการไกล โดยมั่นคง เช่นนี้สภาจึงไม่ได้รีบด่วนจัดการเช่นจะก่อสร้างตึก รามขึ้นเปนโรงเรียนให้เห็นอิฐปูนเปนรูปขึ้นในทันที แต่การโรง เรียนมหาดเล็กเดิมซึ่งยกขึ้นเปนโรงเรียนข้าราชการพลเรือนก็ได้ จัดดำเนินมาโดยปรกติมีแต่จะเจริญขึ้น ได้นักเรียนออกรับราชการ เสมออยู่ และมีนักเรียนกระทรวงต่างๆ ส่งมาเข้าเล่าเรียนหลาย กระทรวง คงใช้เงินอยู่ตามงบประมาณเดิม

ส่วนการที่จะจัดต่อไปนี้ ในเดือนมกราคมศกนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๕) สภาได้ดำริห์และจัดการลงเปนรูปดังนี้

๑. เงินที่เหลือจากจ่ายสร้างพระบรมรูปพระยาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้มีพระราชดำรัสสั่งไว้ให้เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ส่งฝากไว้ยังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ สภาได้จัดการต่อไปตามกระแสพระราชดำรัส รวมยอดเงินได้ ๘๖๒๔๕๕ บาท คงฝากไว้ต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และขอให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติคิดจัดการให้ได้ดอกเบี้ยตามสมควร กระทรวงพระคลังมหาสมบัติกำหนดคิดดอกเบี้ยให้ ตั้งแต่วันที่ ๑๘ อันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เปนเงินฝากรายปี ๗๐๐๐๐๐ บาท ดอกเบี้ย ๑๐๐ ละ ๓ ต่อปี ฝากรายวัน ๑๖๒๔๕๕ บาท ดอกเบี้ยร้อยละ ๑ ต่อปี

๒. สถานที่ซึ่งจะสร้างโรงเรียนนั้น สภาได้เลือกหาทุกแห่งที่เหมาะเห็นว่าที่ตำบลประทุมวันของพระคลังข้างที่ ด้านตวันออกตกถนนสนามม้ายาว ๓๙ เส้น ด้านตวันตกตกคลองสวนหลวงยาว ๓๒ เส้น ด้านเหนือตกถนนบำรุงเมืองยาว ๓๔ เส้น ๓ วา ด้านใต้ตกถนนหัวลำโพงนอกยาว ๓๖ เส้น มีถนนพญาไทอยู่ในระหว่าง และวังประทุมวันกับโรงเรียนเกษตร์เดิมอยู่ในพื้นที่นี้ เปนที่อยู่ในท่ามกลางพระนครไชยภูมิเหมาะดี สมควรจะเปนที่ตั้งมหาวิทยาลัยหลักพระนครสืบไป สภาจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าลองธุลีพระยาท ทรงพระมหากรุณาเปนล้นเหลือ พระราชทานที่รายนี้ให้เช่าเท่าผลประโยชน์

ของ พระ คลัง ข้าง ที่ ที่ได้ อยู่ เดี๋ยว นี้ และ พระ ราชทาน ให้ เช่า โดย ไม่ มี กำหนด ปี นัย ว่า โรงเรียน นี้ ได้ รับ พระ บรม ราชูปถัมภ์ ส่วน พระ องค์ เป็น อย่าง ยิ่ง ส่วน หนึ่ง

๓. แบบ ที่ จะ ก่อ สร้าง นั้น สภา ได้ กะ อยู่ แล้ว จะ ลง ทุน ก่อ สราง เป็น ของ ถาวร แต่ จะ ทำ ไป ที ละ น้อย ตาม ส่วน ทุน ที่ จะ มี ก่อ สร้าง ใน ที่ ระหว่าง ถนน สนาม ม้า กับ ถนน พญา ไท หัน หน้า โรงเรียน ออก ถนน สนาม ม้า มี ห้อง เรียน พอ จุ นักเรียน ประมาณ ๓๐๐ คน และ จะ สร้าง เรือน สำหรับ นักเรียน อยู่ ประจำ ใน ชั้น แรก ๒ หลัง จุ นักเรียน ๕๐ คน เพราะ จะ มี ทั้ง นักเรียน ประจำ และ นักเรียน มา เรียน ชั่ว วัน

๔. นักเรียน ในโรงเรียน นี้ กำหนด เป็น ๓ จำพวก คือ

(๑) นักเรียน หลวง สภา ตกลง มอบ ให้ กรมศึกษาธิการ ซึ่ง อาจ เป็น ผู้ รู้ นิสัย และ ความ สามารถ ของ นักเรียน เพราะ เป็น ผู้ สอน นักเรียน มา แต่ เดิม เป็น ผู้ เลือก นักเรียน นั้น เข้า เป็น นักเรียน หลวง สภา เสีย ค่า เล่าเรียน ให้ เรียน รู้ แล้ว ส่ง ไป รับ ราชการ กระทรวง ใด ๆ ตาม ความ สามารถ ของ นักเรียน กรมศึกษาธิการ ก็ จะ เลือก ใน หมู่ นักเรียน โรงเรียน มัธยม พิเศษ

(๒) นักเรียน กระทรวง คือ ผู้ ที่ เข้า สังกัด กระทรวง แล้ว เข้า กระทรวง ส่ง เข้า มา เป็น นักเรียน กระทรวง ต้อง เสีย ค่า เล่า เรียน เมื่อ เรียน รู้ แล้ว ไป รับ ราชการ กระทรวง นั้น

(๓) นักเรียน ชเลยศักดิ์ คือ ผู้ ที่ ยัง ไม่ มี สังกัด กระทรวง สมัคเข้า

มาเล่าเรียนและเสียค่าเล่าเรียนเอง เรียนรู้แล้วจะไปทำการที่ใดๆได้ตามอำเภอใจ แต่ก่อนที่จะเข้าเปนนักเรียนต้องสอบไล่วิชาชั้นต้นตามสมควร

๕. การงานของโรงเรียนนี้ สภามีความเห็นพร้อมกันดังนี้

(๑) โรงเรียนนี้จะเปนที่สอบวิชาอย่างหนึ่ง จะเปนที่สอนวิชาอย่างหนึ่ง

(๒) การสอบวิชานั้น คือจะสอบวิชาชั้นเสมียนเอก ผู้ที่จะเข้าสอบวิชาชั้นนี้ไม่ต้องเรียนในโรงเรียนนี้ จะมาแต่กระทรวงใดๆก็ตาม สภาจะรับสอบวิชาให้ ถ้าสอบได้ตามหลักสูตรจะให้ประกาศนียบัตรเปนสำคัญ แล้วแต่ผู้นั้นจะไปรับราชการหรือทำการที่ใด (หลักสูตรสำหรับสอบวิชาชั้นเสมียนเอก สภาได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษาแล้ว แต่วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ และการสอนวิชาเสมียนกรมศึกษาธิการก็รับจัดอยู่แล้ว) ตั้งแต่สภาได้ประกาศหลักสูตรแล้ว กระทรวงมหาดไทยได้ตราข้อบังคับสำหรับผู้ที่จะสมัคเข้ารับราชการในกระทรวง ต้องสอบไล่วิชาที่โรงเรียนข้าราชการพลเรือนก่อน แล้วจึงจะยอมให้เข้ารับราชการในกระทรวง ตั้งแต่นั้นมา กระทรวงมหาดไทยได้ส่งผู้ที่สมัคเข้ารับราชการมาสอบวิชาที่โรงเรียนเนืองๆมา

๖. ส่วนการที่จะฝึกสอนในโรงเรียนนี้นั้น จะจัดเปนโรงเรียน

อุดมศึกษา สอนวิชาความรู้ฉะเพาะอย่างซึ่งกำหนดไว้ในความมุ่งหมายของโรงเรียนว่า จะมีเปน ๙ แผนก คือ ๑ การปกครอง ๒ กฎหมาย ๓ การทูต ๔ การช่าง ๕ การแพทย ๖ การเพาะปลูก ๗ การค้าขาย ๘ การเปนครู แต่ในชั้นต้นนี้จะจัดแต่โรงเรียนมหาดเล็กเดิม เปนโรงเรียนข้าราชการพลเรือนไปก่อน สอนตามหลักสูตรวิชาชั้นสำรองนายเวร ซึ่งได้ประกาศในราชกิจานุเบกษาแล้ว แต่วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ นั้น และจะตั้งการสอนวิชาช่าง (วิศวกรรม) ขึ้นอีกแผนกหนึ่ง สภาได้ขอให้เจ้ากรมกรวงต่าง ๆ เลือกผู้ที่ชำนาญในการช่างเปนกรรมการสำหรับร่างหลักสูตรที่จะสอนวิชาแผนกนี้ เพื่อจะได้ความเห็นของผู้ชำนาญการงานที่จริง จัดการให้เปนแก่นสาร โรงเรียนแผนกการช่างนี้ คงจะได้จัดตั้งขึ้นในศก ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๕๖) ใช้โรงเรียนของกระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งจะเลิกเสียชั่วคราว เปนโรงเรียนการช่างนั้น ส่วนโรงเรียนอื่น ๆ ที่อยู่ในความมุ่งหมายของสภา จะรวมมาเปนโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เช่นโรงเรียนราชแพทยาลัยเปนต้น สภาตกลงให้เข้ากระทรวงจัดไปตามเดิมก่อน จนกว่าการปลูกสร้างโรงเรียนใหญ่สำเร็จแล้ว จึงค่อยรวบรวมโรงเรียนที่มีอยู่แล้วหรือตั้งขึ้นใหม่ตามที่สภาได้กำหนดหมายไว้ตามสมควรแก่เวลาที่จะเปนประโยชน์แก่การงานต่อไป

ประกาศ ประดิษฐาน โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ขึ้น เปนจุพา ลงกรณ มหาวิทยาลัย และ โอน ไป ขึ้น อยู่ ใน กระทรวง ธรรมการ

มี พระ บรม ราชโองการ ใน พระบาท สมเด็จ พระ รามา ธิบดี ศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระ มงกุฎ เกล้า เจ้า อยู่ หัว ให้ ประกาศ ให้ ทราบ ทั่ว กัน ว่า โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระ จุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ซึ่งได้ ทรง พระราช ดำริห์ ให้ ทรง จัด ตั้ง ขึ้น และได้ โปรด เกล้า ฯ พระ ราชทาน เงิน ที่ เหลือ จาก การ เรียไร สร้าง อนุสาวรีย์ ถวาย มหาราช เปน เงิน ทุน ของ โรงเรียน โดย มี พระ ราช ประสงค์ จะ จัด ให้ เปน สำนัก เรียน ของ ผู้ ที่ จะ รับ ราชการ ใน ทาง พลเรือน นั้น การ งาน ของ โรงเรียน นี้ ได้ ดำเนิน มา โดย ลำดับ ได้ มี นักเรียน จาก โรงเรียน นี้ ออก รับ ราชการ เปน อัน มาก แล้ว

บัด นี้ ทรง พระ ราช ดำริห์ เห็น สมควร จะ ขยาย การ ศึกษา ใน โรง เรียน นี้ ให้ กว้าง ขวาง ยิ่ง ขึ้น คือ ไม่ ฉะเพาะ สำหรับ ผู้ ที่ จะ เล่าเรียน เพื่อ รับ ราชการ เท่านั้น ผู้ ใด ที่ มี ความ ประสงค์ จะ ศึกษา วิชา ชั้น สูง ก็ ให้ เข้า เล่าเรียน ใน โรงเรียน นี้ ได้ ทั่ว กัน เหตุ ฉะนั้น ควร ประดิษฐาน ขึ้น เปน ชั้น มหาวิทยาลัย ให้ เหมาะ แก่ ความ ต้อง การ แห่ง สมัย เสีย ที เดียว จึง ทรง พระกรุณา โปรด เกล้า ฯ ให้ ประดิษฐาน โรงเรียน ข้า

ราชการ พลเรือน ของ พระบาท สมเด็จ พระจุลจอมเกล้า เจ้า อยู่หัว เปน มหา วิทยาลัย พระ ราชทาน นาม ว่า " จุฬาลงกรณ มหาวิทยาลัย " เพื่อ เปน อนุสาวรีย์ สม พระเกียรติยศ แห่ง พระบาท สมเด็จ พระพุทธ เจ้า หลวง และ มหา วิทยาลัย นี้ ให้ ขึ้น อยู่ ใน กระทรวง ธรรมการ ให้ เสนาบดี กระทรวง นั้น ซึ่ง มี หน้า ที่ ดูแล การ ศึกษา ทั่วไป อยู่ แล้ว เปน ผู้ รับ ผิด ชอบ แต่ บัด นี้ไป ส่วน กรรมการ จัดการ โรงเรียน ข้า ราชการ พลเรือน นั้น ทรง พระกรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้ เปน กรรมการ ที่ ปฤกษา แห่ง จุฬาลงกรณ มหาวิทยา นี้

ประกาศ แต่ ณวัน ที่ ๒๖ มีนาคม พระพุทธ ศักราช ๒๔๕๙

โรงเรียนราชแพทยาลัย

วิชา แพทย์ เปน วิสามัญ ศึกษา ส่วน หนึ่ง และ เมื่อได้ จัด ชั้น การศึกษา ขึ้น แล้ว ยก การ เรียน วิชา แพทย์ นี้ เข้า ใน ชั้น อุดม ศึกษา ด้วย และ เกี่ยว ข้อง กับ กรม ศึกษาธิการ อย่างไร จึง สมควร จะ กล่าวไว้ ใน ที่ นี้ ด้วย

โรงเรียน แพทย์ นี้ เมื่อได้ จัด ตั้ง กรม พยาบาล และ ยก มา รวม ใน กรมศึกษาธิการ ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ก็ได้ เริ่ม จัด ขึ้น ที่ ศิริราช พยาบาล เรียก ว่า โรงเรียน แพทยากร มี การ ฝึกหัด ใน วิชา แพทย์ ไทย และ วิชา แพทย์ ต่าง ประเทศ เปน ต้น มา ใน คราว แรก มี นักเรียน ๘ คน ต่อ มา วัน ที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ มี การ รับ นักเรียน ที่ สมัค เรียน โดย ไม่ ต้อง เสีย ค่า เล่า เรียน และ ใน

ศกนั้นได้เปิดการสอบไล่เปนครั้งแรกมีนักเรียนเข้าสอบ ๑๘ คนได้ ๙ คนในวิชาแพทย์ต่างประเทศ จึงนับศกนี้เปนปีแรกของโรงเรียนวิชาแพทย์ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง มีพระราชเสาวนีโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างโรงเรียนขึ้นให้เปนหลักฐาน ให้มีทั้งที่นักเรียนกินอยู่หลับนอนของนักเรียนด้วย การสร้างโรงเรียนสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวุฒาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ ทรงเปิดโรงเรียน พระราชทานนามว่า "โรงเรียนราชแพทยาลัย" ในเวลานั้นสถานที่ก็ยังคับแคบอยู่ กำหนดรับนักเรียนหลวงได้เพียง ๒๐ คนเท่านั้น รวมนักเรียนที่สอบไล่ได้ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ มี ๔๐ คน ได้ออกรับราชการอยู่ในกระทรวงกระลาโหม ๑๗ คน กระทรวงมหาดไทย ๑๕ คน ที่อื่นอีก ๘ คน ต่อแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔ นั้นมาก็ได้จัดการแก้ไข มีการเพิ่มเติมหลักสูตร์ และขยายการให้กว้างขวาง มีการรับนักเรียนเพิ่มขึ้นเปนต้น และให้การบังคับบัญชาอยู่ในกรมศึกษาธิการ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้ยกการพยาบาลณสถานที่โรงพยาบาลต่าง ๆ ที่รวมขึ้นอยู่ในกรมพยาบาลไปกระทรวงนครบาล คงไว้แต่ศิริราชพยาบาลเพื่อให้เปนที่ฝึกหัดของนักเรียนแพทย์ (เลิกกรมพยาบาลในศกนี้) รวม

การ รักษา คนไข้ของ ศิริราชพยาบาลเข้าในโรงเรียน ราชแพทยาลัย แต่นั้น มา

ส่วน การ แพทย์ผดุงครรภ์ ซึ่งสมเด็จ พระศรีพัชรินทรา พระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี โปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งขึ้น ก็เปนส่วนหนึ่งของ วิชาแพทย์ ในชั้นต้นก็ตั้งสอนอยู่ในสถานที่ศิริราชพยาบาล โปรดให้ท่านผู้หญิง เปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เปนผู้จัดการ และได้ย้ายไปสอนที่อื่นชั่วคราว ครั้น พ. ศ. ๒๔๕๑ โปรดให้ยกมา รวม กับโรงเรียนราชแพทยาลัย อยู่ในความดูแล ของ กรมศึกษาธิการ คง พระราชทาน พระราชบัญญัติ ก่อน มา

วิชาแพทย์เปนอันได้จัดให้เปนหลักฐานมั่นคง และเปนประโยชน์แก่บ้านเมืองเปนอันมาก และเมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน พ. ศ. ๒๔๕๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร เปนผู้บัญชาการโรงเรียนนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์นี้ ก็ได้ทรงพระอุตสาหะจัดการทนุบำรุงให้เจริญยิ่งขึ้นเปนลำดับ มา ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้น โรงเรียน ราชแพทยาลัย จึงสมทบเข้าใน มหาวิทยาลัย ด้วยแต่นั้น มา

วิชาแพทย์ตามที่ได้จัดมา ได้เห็นผลเพียงไร จะได้เห็นได้ตามจำนวนนักเรียนที่สอบไล่ได้ ดังนี้

แต่ พ. ศ. ๒๔๓๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ มีนักเรียนสอบไล่ได้ ๔๐ คน

แต่ พ. ศ. ๒๔๔๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ มีนักเรียน สอบไล่ได้ ๘๗ คน
แต่ พ. ศ. ๒๔๕๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ มีนักเรียนสอบไล่ได้ ๑๖๒ คน
ส่วนแพทย์ผดุงครรภ์มีนักเรียนสอบไล่ได้แต่ตั้งมาจน พ.ศ. ๒๔๕๘
มี ๖๓ คน

นักเรียน พยาบาล แต่จัดตั้งมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ มี ๘ คน

สามัคยาจารย์สมาคม

สมาคมนี้ ย่อมเปนบ่อแห่งการศึกษาของครูอาจารย์ และนักเรียนชั้นสูงตลอดจนคนอื่นๆที่สมัคเปนสมาชิก นับว่าเปนส่วนหนึ่งของศึกษาสถานอันอยู่ในความอุปถัมภ์ของกรมศึกษาธิการ จึงสมควรจะกล่าวไว้ที่นี้:—

สมาคมนี้ ได้เริ่มคิดจะจัดขึ้นในสมัยเมื่อพระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนารถ ยังดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ แต่เปนการพึ่งเริ่มขึ้น ยังไม่ได้วางระเบียบการลงเปนที่แน่นอนว่าจะจัดอย่างไร ก็พอประจวบกับเวลาที่ท่านเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี มาเปนอธิบดีกรมศึกษาธิการ จึงได้จัดวางรูปการให้มีคณะกรรมการสำหรับอำนวยการ คือมีสภานายก อุปนายก เลขาธิการ เหรัญญิก บรรณารักษ์ สาราณียกร ปฏิคม รวมเข้าเปนคณะกรรมการ มีหนังสือจดหมายเหตุของสมาคมนี้ ออกประจำปีๆละครั้ง เรียกว่า "วิทยาจารย์" ซึ่งได้รับช่วงมาจากหนังสือชื่อนี้ อันได้แรกอุบัติขึ้นเปนหนังสือจดหมายเหตุ

ของโรงเรียนฝึกหัดครูที่โรงเลี้ยงเด็ก (โรงเรียนเบญจมราชูทิศ กรุงเทพ ฯ เดี๋ยวนี้)

ในคราวแรกตั้งสมาคม การอำนวยการอาศัยโรงเรียน กล่อมพิทยากร คือโรงเรียนวัดพระเชตุพน เป็นที่สำนักงาน แล้วย้ายไปโรงเรียนทวิชาภิเศก ณวัดอรุณราชวราราม ชั่วคราว ภายหลังจึงสร้างที่ประชุมขึ้นในบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบ (ที่วัดราชบุรณะ) เดี๋ยวนี้ เป็นเครื่องไม้มุงสังกะสีอีกชั่วคราวหนึ่ง จึงได้สร้างเป็นตึกขึ้น ซึ่งยังคงตั้งอยู่ตลอดมาจนบัดนี้ เป็นสถานที่ของกรมศึกษา สำหรับให้สมาคมใช้เป็นสโมสรสถานด้วย

สมาคมนี้ ไม่ใช่แต่มีการศึกษาวิชาเกี่ยวด้วยหนังสืออย่างเดียว ได้แยกวิชาออกไปเป็นหลายแผนก คือ วิชาการช่าง มีการแกะสลักเขียนลวดลายต่าง ๆ เรียกว่า "สโมสรช่าง" วิชาขับร้องรวมทั้งวิชาดีดสีตีเป่าเรียกว่า "สโมสรบรรเทิง" วิชาฝึกหัดกำลังกาย มีการเล่นกีฬาต่าง ๆ เป็นต้น เรียกว่า "สโมสรกรีฑา" ในกึ่งหนึ่ง ๆ ที่แยกออกไปจัดให้มีกรรมการอำนวยการทุกแผนก ได้จัดแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ แต่ได้วางระเบียบการมาให้เป็นหลักฐานมั่นคงของสมาคมอย่างแท้จริงเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ คงอยู่ตลอดมาจนบัดนี้

บรรดาสโมสรซึ่งแยกออกเป็นสาขาของสมาคมนี้ สโมสรช่างเมื่อได้จัดวางรูปการขึ้น ย่อมมีกิจการที่ต้องทำทวียิ่งขึ้น มี

การแกะรูปสำหรับแบบเรียน การช่างตามซึ่งเสื่อมจวนจะเปนวิชาสูญอยู่แล้ว สมาคมได้บำรุงให้กลับเจริญและรักษาวิชาของเก่าไว้ได้ นอกจากนั้นก็มีการช่างเบ็ดเตล็ดที่บุทคลนำมาจ้างทำมากขึ้นทุกที นับว่าเปนวิชาที่จะต้องจัดให้กว้างขวางขึ้น ตลอดถึงเพาะคนให้เปนช่างมากขึ้น ต้องการทุนรอนเพื่อจัดตั้งโรงงานเปนปึกแผ่น สามัคยาจารย์ไม่มีทุนพอ จึงได้มอบให้กรมศึกษาธิการ จัดตั้งเปนโรงเรียนรัฐบาลในแผนกวิชาช่างต่างหาก ให้อยู่ในหมวดวิสามัญศึกษา การที่ได้เจริญมาจนถึงต้องก่อสร้างโรงเรียนและโรงงานเปนตึกถาวรขึ้นในบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดโรงเรียนนี้ พระราชทานนามว่า “โรงเรียนเพาะช่าง”

สามัคยาจารย์สมาคมนี้ ได้ตั้งขึ้นด้วยพระบรมราชูปถัมภ์ มีเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงรับเปนสมาชิก และช่วยอุดหนุนตลอดมาจนบัดนี้ นับว่าเปนสมาคมใหญ่และสำคัญ เปนประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก สมาคมหนึ่งในกรุงสยาม ทั้งนี้เพราะท่านเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้เอาใจใส่ทำการอุดหนุนโดยเต็มกำลังของท่าน ท่านได้อยู่ในตำแหน่งสภานายกของสมาคมนี้ ตลอดมาจนสุดอายุของท่าน นับว่าท่านเปนผู้ประดิษฐาน

สมาคมนี้ จึงมีสร้อยนามในสุพรรณบัฏว่า “ ฯ ล ฯ สามัคยาจารย์วิบุล ฯ ล ฯ ”.

กิจการของสมาคมนี้ได้มีมาอย่างไร มีแจ้งอยู่ในหนังสือวิทยาจารย์ที่ได้ออกมาตามลำดับทุกๆ ปักษ์นั้นแล้ว.

———⁂———

ปีแรกที่มีรายงาน

โรงเรียนพิเศษของรัฐบาล นอกกระทรวงธรรมการ

บัญชีต่อไปนี้ได้รวบรวมจากรายงานของกระทรวงอื่น ๆ

โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	จำนวนนักเรียนที่เรียนภาษาต่างประเทศ	จำนวนนักเรียนที่เรียนจบหลักสูตรแล้วเมื่อสิ้น พ.ศ. ๒๔๕๔	จำนวนนักเรียนที่ออกจากโรงเรียนก่อนเรียนจบหลักสูตรใน พ.ศ. ๒๔๕๔	จำนวนนักเรียนที่ได้เรียนจบหลักสูตรและสอบไล่ได้ใน ๕ ปีที่ล่วงมาแล้ว	ครูต่างประเทศ	ครูไทย	หมายเหตุ
ข้าราชการพลเรือน	๑๐๖	๕๒	๓	๑๔	๕๐	๑	๑๑	
เกษตร์	๔๓	๔๓	๑๒	๑๑	๓๙	๕	๕	มีนักเรียนที่ได้เรียนข้ามวิชาชั้นต้นแล้ว ๗๑๑ คน ที่ยังไม่ได้ข้ามวิชาชั้นต้น ๔๙๗ คน
กฎหมาย	๑๒๐๘	—	๒๐	๗	๕๗	๔	๔	
ราชวิทยาลัย	๑๔๗	๑๓๒	๑๐	๔๗	๔๕	๔	๗	มี ๓๑ คน ที่ได้เรียนภาษาละติน
นายร้อยชั้นประถม	๔๓๐	ทุกคนเว้นนักเรียนตาย	๒๒๓	๒๕	๔๘๑	—	๒๖	
นายร้อยชั้นมัธยม	๕๕๗	๕๕๗	๑๓๗	๒๕	๗๑๕	—	๔๑	
นายเรือ	๑๔๑	๑๔๑	๑๐	๑๖	๕๔	—	๖	
นายช่างกล	๗๒	๗๒	๕	๔	๒๑	—	๖	
นายร้อยตำรวจภูธร	๕๔	—	๑๘	๑	๗๘	๑	๘	
นายกองตระเวน	๔๐	—	๑๖	๑๐	๘๓	—	๓	โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นใน ๒ พ.ศ. ๒๔๕๒
ไปรษณีย์โทรเลข	๑๒	—	๗	๒	๗๗	—	๒	
รวม	๒๘๑๕	—	๔๖๑	๑๖๗	๒๒๐๐	๕	๑๒๑	

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

SWU:CL
3 1011 10242821 6

REFERENCE BOOK
To Be Used in The Library Only

อ 370.9 ด495ป1
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า
ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของ
SWU 31011102428216

